

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

NEMZETI KONZERVATIVIZMUS – A MEGSZAKÍTOTT ÉSZT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY ÚJJÁÉLEDÉSE

Az észti jobboldali mozgalmak és ideológiák megszakított XX. századi hagyománya, illetve módosult formában, nemzeti konzervativizmusként való újjászületése áll e review essay fókuszában. A kiterjedt, de kudarcba fulladt szovjetellenes észti partizánmozgalomról, a Waffen-SS észti alakulatairól, a mai jobboldal bázisáról, a szovjet-észti időszak klubmozgalmáról, az emberjogi helyett nacionalistává átalakuló szovjet ellenzéki (disszidens) mozgalmakról, az orosz-észti etnikai feszültségekről és a sikeres liberális gazdaságpolitikáról folyó szakirodalmi diskurzusokat vizsgálom. Ez hozzájárulhat a szovjet uralom alatt álló Kelet-Közép-Európa „búvópatakszerűen” tovább élő jobboldaliságának megismeréséhez. Fontos a David J. Smith által etnikai demokráciának nevezett jelenlegi észti politikai berendezkedés vizsgálata is. E tanulmány számos ponton érinti Mart Laar tevékenységét, aki történészként az észti jobboldalhoz kapcsolódó események (partizánmozgalom, szovjet represszió) kutatója, másrészt – kétszeres miniszterelnökként – a legutóbbi időkig a jobboldal meghatározó személyisége volt.¹

AZ ÉSZTI JOBBOLDAL SAJÁTOSÁGAI

Az észti jobboldali tradíció 1944-ben, az ország második szovjet megszállásakor megszakadt, s a függetlenség visszanyeréséig hiányzott a tisztázó jelleghű belső diskurzus. Anatol Lieven szerint elszigeteltségük hozzájárult ahhoz, hogy a baltiak nem vették észre, meny-

¹ Mart Laar az első szabad észti parlamenti választáson, 1992-ben győztes Isamaa párt politikusa, kétszeres észti miniszterelnök (1992–94, 1999–2002). 2012-ben stroke-ot kapott, s lemondott 2011 óta betöltött védelmi miniszteri posztjáról. <http://www.irl.ee/en/news/260412/mart-laar-leaves-intensive-care> Letöltés: 2013. április 29.

nyire eltávolítják őket a régi ideológiák a mai Nyugattól. A szovjet időkben ugyanis esélyük sem volt rá, hogy ezeket az ideológiákat nyilvánosan megvitatassák, elemezzék.² A jobboldaliság elnyomása nehezítette a tradíció negatív elemeivel való szembenézést.³ Am az észtek értékrendje viszonylagos stabilitást mutatott a szovjet idők után is,⁴ ami a kilencvenes évek gazdasági reformjait, a liberalizálást segítette.

Az észttörténelem sajátossága a nagyhatalmi-totalitárius hatások egymásra torlódása, az egymást követő idegen megszállások. Ez sajátos választ generált: a partizánmozgalmat. Észtország a XVI–XVIII. században kétszer is elvesztette lakosságának több mint a felét.⁵ A nagyhatalmi hatás az első és a második világháborúban, illetve az 1918–20 közötti függetlenségi harcokban újra véres formájában jelentkezett: tömeggyilkosság, deportálás, holokauszt. Az emigráltakkal együtt 1940–53 között a lakosság egynegyedével-egyharmadával csökkent. A bűvőhelyül szolgáló partizánmozgalmat ugyanakkor értelmetlenné tette a Nyugat 56-os tétlensége a magyar forradalom idején, ami időben egybeesett a hruscsovi „olvadással” is.⁶

Sztálin (1944–53) erőszakkal oroszosított, de a russzifikáció folytatódott a szovjet uralom enyhébb időszakaiban is – az észtek hátrányos megkülönböztetésével a lakások elosztásánál, a bérezésben, a nyelvhasználatban és az oktatás-

ban. Közben az oroszok betelepítése és az alacsony észtt népszaporulat miatt felborultak az etnikai arányok. A függetlenség visszaszerzése után – válaszul – az orosz ajkúak háttérbe szorítása az észtt jobboldali kormányzatok politikájává lépett elő. Az észtt elit újrakezdte a nemzetépítést – de a „Kulturvolk” herderi eszméje helyett ezúttal inkább etnikai jelleggel.

1992-től a választásokon győztes jobboldal új államot építhetett. Ezt a gazdaságban különösen ügyesen használta ki a Laar irányította kabinet: a radikális reformokat, privatizációt és liberalizációt kombináló politika a nyugati konzervatív-neoliberalis közgazdaságtan és a lengyel sokkterápia hatását mutatta (hangsúlyozottan elutasítva a

2 Lieven (1993) xxxvi.

3 Minderről Magyarország kapcsán ír – részben Kis Jánost idézve – Rainer M. János. Észtországról hasonló megállapításokat tehetünk. Rainer (2012) 11–46.

4 Karl Erik Rosengren és Lennart Weibull kutatását idézi Tarand (2004).

5 Először IV. (Rettenetes) Iván livóniai háborúja (1558–83) és a svéd terjeszkedés (1629-ig) nyomán zuhant a lélekszám 250 ezerről 100 ezerre. Másodszer I. (Nagy) Péter észtt háborúja (1700–21) idején csökkent 350 ezerről 150 ezerre a lakosság. Laar (2002) 29–30. Laarral szemben Raun felidézi, hogy Észtország lakossága 1561 és 1710 között négy nagy hullámban esett vissza. Raun (2001) 43.

6 Laar (1992); Kasekamp (2010) 142.

magyar reformok követését). A részben etnikai jellegű gazdaságpolitika, az ipari szubvenciók gyors leépítése következtében az orosz ajkú munkások egy része – mintegy 56 ezer ember – távozott az országból.⁷ A gazdasági siker viszont kétségtelen: bő két évtized alatt Észtország ledolgozta Magyarországgal szembeni 31 százalékos lemaradását.⁸

A MEGSZAKÍTOTT HAGYOMÁNY ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az önálló észt állam 1920-ban két nagyhatalom, Németország és Szovjet-Oroszország meggyengülése miatt jöhetett létre: Raun kiemeli a sikeres észt fegyveres küzdelmet, a szovjet-orosz és a balti német erők visszaverését.⁹ A Szovjetunió kétszer (1940, 1944) olvasztotta magába Észtországot. A másodikat az észt történészek közül Rein Taagepera, Mart Laar és Andres Kasekamp, a német Alexander Schmidt és az orosz nyelvű holokauszt-enciklopédia¹⁰ megszállásnak tartja. Felszabadításnak minősíti viszont az orosz Ilja Alekszandr Gyukov,¹¹ illetve egy amerikai holokauszt-enciklopédia.¹²

A két világháború közötti észt politikai rendszer megítélése

Az észt jobboldali hagyomány megszakított hagyomány. Ráadásul hirtelen szakadt meg, hiszen a második világháború végén a szovjet megszállók azonnal és teljes erővel sújtottak le a jobboldalakra és a jobboldali fegyveres ellenállókra, míg például Magyarországon több évig tartó¹³ – ideiglenesen demokratikus elemeket is hordozó¹⁴ – átmenet során számolták fel a jobboldaliság minden megnyilvánulását. Az észt jobboldal viszont rögtön illegálitásban szorult, még féllegális bűvóhelyeket sem kereshetett. Sztálin idején nem létezett békés ellenzék. A szembehelezkedés egyetlen módja a függetlenségért harcoló partizánmozgalom volt.¹⁵ Mivel azonban a mozgalom nem elméleti vitákat folytatott, a szabad diskur-

7 Smith (2002) 133.

8 2010-ben az egy főre eső észt GDP 20 608 dollár, Magyarországon ez a mutató 20 325 dollár volt. „GDP-rangsor Kelet-Európában: hárman leelőzték Magyarországot.” *HVG*, 2011. október 15. 23.

9 Szovjet-Oroszország végül 1920-ban ismerte el Észtország függetlenségét. Raun (2001) 128.

10 *Holokoszt* (2009) 1115–1116.

11 Gyukov (é. n.).

12 Yivo (2008)

13 Rainer M. János szerint 1944–45-ben, de legkésőbb 1948-ban ért véget a jobboldali hagyományt képző történet Magyarországon, a jobboldalnak az 1945 utáni politikai életben nem volt szervezeti helye. Rainer (2012) 29.

14 Gyarmati (2011) 24–25.

15 Raun (2001) 220.

- 16 Rainer (2011) 30–32., 37–40.
- 17 Az orosz ideiglenes kormány 1917-ben kinevezett észt kormánybiztosa, Jaan Poska tallinni polgármestersége (1913–17) idején a városi tanácsban Konstantin Pätsszel kötött szövetséget. Päts 1934-ben észt elnök lett. Mindkettőjük családját erős orosz hatások érték: Päts vallása ortodox volt, édesanyja észt-orosz, ő maga egy ideig ortodox papnak tanult. Poska oroszul beszélő családban nőtt fel. A XX. század elején még nem volt áthatolhatatlan fal az észt nemzeti mozgalom és az oroszok között. Päts és Poska a tallinni oroszokkal fogott össze, hogy a városi tanács vezető pozícióit a németektől megszerezzék.
- 18 Lauri Vahtre történész Mart Laar kormányfő tanácsadója volt Laar első miniszterelnöksége (1992–94) idején.
- 19 Tönisson a tőle jobbra álló Konstantin Pätsszel együtt – vagy vele vitatkozva – fél évszázadon át határozta meg az észt közgondolkodást és politikai életet, a XIX. század végétől a harmincas évek közepéig. Az 1917-es átmeneti korszak legfőbb eredménye a mai Észtország kialakítása az addigi Estland közigazgatási tartományból és Észak-Livlandból. E döntésre a Tönisson szervezte pétervári demonstráció kényszerítette rá az orosz Ideiglenes Kormányt. Így Carl Robert Jakobson 1881-es terve vált valóra. Az észt nacionalisták – tartva a németektől – ekkor még egy demokratikus Orosz Föderáción belül képzelték el az önállóságot. Raun (2001) 116.; Lieven (1993) 55.
- 20 Laar et al. (1999) 239. A magyar kiadás

zus sok évtizedes hiányán sem enyhíthetett. Ezért – bár fontos és sajátos jelenség volt – nem segített a jobboldali hagyomány torzulásmentes átmentésén: a jobboldaliak számára búvóhely volt, de nem a jobboldaliság búvópatakja – Rainer M. János terminológiájával élve.¹⁶

Az elfeledett (németek elleni) észt–orosz együttműködés

Milyen volt a két világháború közötti észt jobboldali örökség? A rövid válasz: összetett – és kelet-európai viszonylatban kevésbé szélsőséges. Ám sok ponton nem illeszkedik a mai észt jobboldal által „elképzelt” hagyományhoz. Így például a kilencvenes években újraéledt észt jobboldali kánon nem hangsúlyozza az észt–orosz együttműködést.¹⁷

Hogy a függetlenség visszaszerzése utáni 1992-es első szabad észt választást megnyerő nemzeti konzervatívok Mart Laar vezetésével milyen hagyományhoz nyúltak vissza, azt az *Észtország története* című kötetből, Laar és történész (részben szintén politikus¹⁸) szerzőtársai munkájából tudhatjuk meg. Az észt politikai eszmét összefoglalva a nemzeti liberális Jaan Tönisson¹⁹ 1917-es kijelentését citálták: „Számunkra mindazonáltal az önálló államiság kell, hogy legyen a politikai eszme. Ennek az eszmének a megvalósítására előmunkálatokat kell tennünk, és nem csak szemlélőként várni.”²⁰

1917 végén Petrográdban a bolsevikok átvették a hatalmat. 1918 februárjáig döntően bolsevikok uralták Észtországot is. A németek és a szovjet-orosz bolsevikok közötti egyezkedés, illetve az 1918. februári német támadás pár napos hatalmi vákuumát az észt polgári erők Konstantin Päts vezetésével használták ki: 1918. február 24-én kikiáltották a függetlenséget. Hiába, mert másnap a németek megszállták a térséget, nem ismerték el az észt kormányt, és letartóztatták Pätsöt. Egy német történész szerint viszont Észtország a bolsevikok után felszabadítás-ként élte meg a német bevonulást.²¹ A német megszállás az első világháború végével megingott, de nem ért teljesen véget. A német kapituláció (1918. november) utáni észt függetlenségi háborúban (1918–19) az észtok brit haditengerészeti segítséggel és kevés számú finn önkéntes támogatásával megvédték magukat előbb Szovjet-Oroszországtól,²² majd a balti német haderőtől, a Baltische Landeswehrtől.²³ Ez a küzdelem az észt nemzeti tudat meghatározó eleme: az 1944-ben Finnországból visszatérő észt önkénteseket e történelmi örökség is ösztökélte a Vörös Hadsereg elleni – ezúttal már kilátástalan – harcra.²⁴

Diskurzus az 1920–34 közötti ultrademokráciáról

Az 1920-as tartui békeszerződésben Szovjet-Oroszország elismerte Észtország függetlenségét.²⁵ Ami az új észt állam politikai berendezkedését illeti, már a kezdetekkor túlzott parlamenti hatáskörre alapozott, instabil kormányzati rendszert alakítottak ki, amely 1934-ig maradt fenn.²⁶ Georg von Rauch így írt erről: „a kormány jóformán csak egy parlamenti bizottság szerepét játszotta”. A miniszterelnököt az „állam vénjének” hívták, egyben államfő is volt, de

S. Vahtrét is feltünteteti, de az eredetit hárman írták.

21 Schmidt (1993) 194–195.

22 Raun (2001) 125.

23 A balti német haderő, a Baltische Landeswehr eredetileg ugyancsak a szovjet-orosz erők ellen küzdött, később Lettországon próbált egyre nagyobb területeket az ellenőrzése alá vonni. Ezt 1919-ben rossz szemmel nézte az első világháborúban győztes antant. A Landeswehrt az észtokkal való összecsapás gyengítette meg véglegesen. Az észt sereg Ernst Pödder vezetésével Cēsisnél győzte le a balti németeket.

24 ELS (2009), Hans Lebert visszaemlékezése. 270.

25 Raun (2001) 127. Taagepera szerint ez volt Észtország de jure elismerése. Taagepera (1993) 47.

26 1920-tól kezdve, 13-14 év alatt 13 kormány váltotta egymást Tallinnban. 1934-től viszont a végrehajtó hatalom (a köztársasági elnök) 1938-ig teljesen, 1938-tól részlegesen kikapcsolta a parlamentet a döntéshozatalból, a pártok működését pedig nem engedélyezték 1940-ig.

nem volt a hadsereg főparancsnoka, és nem tartozott a feladatai közé a törvények kihirdetése sem, mert a parlament ezt is magának tartotta fenn.²⁷ Rein Taagepera szerint így ultrademokratikus struktúra jött létre: minden hatalom a parlament kezébe került.²⁸

A két világháború közötti észt állam fennállásának első kétharmadát (1920–34) a jobboldali és a centrista pártok által uralt liberális demokrácia jellemezte. Ennek kereteit azonban kezdetben még a baloldal és a centrum átmeneti, 1920-as összefogása eredményeként létrejött alkotmány „demokratikus idealizmusa” fémjlezte.²⁹ Ezt a parlament túlhatalmára alapozott rendszert a nemzeti konzervatív politikus-történész, Mart Laar nem is tekinti követendő példának: szerinte az észtek a kilencvenes években – tanulva az 1920-as hibából – az Európa Tanács ajánlásainak megfelelő, kiegyensúlyozottabb és modern alkotmányt fogadtak el. Az 1920–34 közötti jobboldali demokratikus hagyományokat Laar nem utasítja el, de a kiegyensúlyozott, stabil politikai rendszert, például a második világháború utáni nyugatnémet választási rendszert jobbnak tartja.³⁰

Diskurzus a tekintélyuralmi rendszerről (1934–40)

A balti államok kormányzati rendszerei a gazdasági világválság után fordultak át tekintélyuralmi rendszerekbe, Litvániában már 1926-tól, Észtországban és Lettországból pedig 1934-től. A radikális jobboldali észt politikai szervezet, a VAPS (Észt Függetlenségi Háborús Veteránok Ligája) által kezdeményezett 1933-as alkotmánymódosító népszavazás után vezették be Tallinnban az elnöki rendszert. Konstantin Päts államcsínnyel került hatalomra, éppen a VAPS ellenében.

Päts intézkedéseit Evald Uustalu az 1934-es új alkotmány alapján még „egészen legálisnak” nevezi. Ám úgy látja, a rendkívüli állapot folyamatos meghosszabbítását gyakorlatilag évekre véget vetett a szabad politikai közéletnek. 1934-től a Päts-rendszer nyíltan autoriter jellegű: a parlament működését a kormányzat csak addig tűrte, míg az egybeesett a saját elképzeléseivel. Amikor 1934 szeptemberében Päts jelöltjével szemben választottak új parlamenti elnököt, a köztársasági elnök egyszerűen feloszlatta, és egészen 1938. január elsejéig össze sem hívta a parla-

27 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 55.

28 Taagepera (1993) 53.

29 Raun (2001) 129–130. A demokratikus idealizmus Raun szerint az 1920-as alkotmányozó parlament centrista és baloldali többségére volt jellemző. Ekkor a parlament szerepét túlzottan megerősítették.

30 Laar (2002) 105–106.

mentet.³¹ Így 1934–38 között rendeleti kormányzás folyt. Az elnök ekkoriban nem volt kizárólagos vezető Észtországban. J. Laidoner tábornok, a fegyveres erők főparancsnoka is nagy befolyásra tett szert. (Kultuszuk is együtt épült, kettőjük arcképe kint volt az iskolák falán.³²)

Rauch szerint Päts rendszerének jellemző vonása volt a társadalom korporatív elv szerinti felosztása, illetve az erőteljes és tudatosan szított nacionalizmus. Munkáskamarákat alakítottak, a szakszervezetek hatáskörét korlátozták. Összesen 15 kamarát (köztük gazdaságit és kulturálist) létesítettek, melyek „mind ellentétesek voltak az egyenlőség parlamentáris elvével”.³³ 1935-ben a régi pártok helyét egységes politikai szervezetként Päts Hazafias Szövetsége (Isamaaliit) foglalta el, és ebben az évben Päts az immár föld alá kényszerített radikális jobboldali VAPS puccskísérlését is meghiúsította.³⁴

A demokratikus törekvések tehát a két világháború között egy ideig érvényre jutottak, de a törvényhozói és a végrehajtói hatalmat aránytalanul megosztó szisztéma – az 1929–33 közötti világgazdasági nehézségekkel párosulva – nem tudott stabilizálódni. Az észti és a nyugati szaktudósok egyetértenek abban, hogy 1934-től jobboldali, tekintélyuralmi rendszer alakult ki,³⁵ tőlük csak az Észtországban nemzeti konzervatívnek számító Mart Laar tér el, aki egyik művében az 1940-es észti politikai rendszerről azt írta: „Észtország a régióban azon néhány ország közé tartozott, amelyeket az Interparlamentáris Unió nyugati parlamentáris demokráciának tekintett.” Ugyanakkor a szovjet-észtnek nevezett álláspont – a Szovjetunió fennállása idején – fasisztának minősítette az első szovjet megszállásig, 1940-ig fennálló Päts-rezsimet és a VAPS-ot egyaránt.

31 Uustalu (1952) 205.

32 Linda Pöldes visszaemlékezése. ELS (2009) 230.

33 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 100.

34 Päts kormánya 1935. január 17-én megállapította, hogy az 1933. évi alkotmány mégsem vezethető be, mivel a diktatúrát támogatná. (Ez volt az az alkotmány, amelyet a radikális jobboldali VAPS próbált valóra váltani.)

35 Raun „mérsékelt autoritarianizmusról beszél” 1934–40 között. Raun (2001) 130. Kasekamp viszont egyértelműen autoriter rendszerről ír. Kasekamp (2010) 112. Raun szerint a két háború közötti észti politika története két nagy korszakra osztható: a liberális demokráciáéra (1920–34) és a mérsékelt autoritarizmusára (1934–40). Az 1934 utáni időszakot Alexander Schmidt az észti demokrácia végének nevezi, 1935-től szerinte gyakorlatilag egypártrendszer volt az országban. Evald Uustalu úgy véli, Päts nyílt autoriter rendszert épített ki, bár egyes elemei az új alkotmány értelmében jogszerűek voltak.

A kilencvenes években részlegesen újjáéledő hagyomány

A kilencvenes évek nemzeti konzervatívjai, Mart Laar és Lauri Vahtre így ír-
nak a két világháború közti államról: „Az önálló államiság húsz éve bebizo-
nyította mind az észteknek, mind pedig az egész világnak, hogy a független
Észtország nem csupán elképzelhető, hanem az egész térség normális fejlődé-
se szempontjából az egyetlen helyes lehetőség.”³⁶ Laar és Vahtre politikusként
pártjuk nevében is a történelmi folytonosságra törekedtek: az 1992-ben az el-
ső szabad választást megnyert Nemzeti Koalíciós Párt – Pro Patria észt nevé-
nek (Rahvuslik Koonderakond „Isamaa”) utolsó része (Isamaa = „haza”) Päts
elnök két világháború közötti tömörülésére utal.³⁷ Sőt Laarék pártja a kilenc-
venes években egyesült más politikai erővel, és ezután már őket is Isamaa
Liitnek nevezték. Mindazonáltal az egymással időnként szemben álló
Tõnisson és Päts hagyományait keverve őrzi a mai jobboldali politikai elit, hi-
szen a jelenleg is kormányzó Isamaa Liit és Res Publica párt³⁸ háttérintézmé-
nyét Tõnissonról nevezték el a kilencvenes évek elején.³⁹

Az észt függetlenség 1991-es visszanyerése után a jobboldal a két világhá-
ború közötti hagyományhoz nyúlt vissza. Lieven ezt így magarázta a kilenc-
venes évek elején: „A szovjet uralom által a balti kultúrának okozott károk

tudata, különösen azon értelmiségiek
körében, akik műveltebb családokból
származtak, hozzájárult ahhoz a vágy-
hoz, hogy a lehető leginkább visszaál-
lítsák az 1940 előtti balti köztársaságok
formáit. A balti kultúrák és hagyomá-
nyok megvédése a szovjet befolyástól,
ennek a szükséglete megakadályozta a
balti értelmiséget abban, hogy – az ál-
lamokon kívül és belül egyaránt – kri-
tikusan viszonyuljanak ezekhez a tradi-
ciókhoz, ugyanis úgy tűnt, hogy ezek
segíthetnek nekik az ellenséggel szem-
ben. A következmény a konformizmus
és a reflektálatlan nacionalizmus volt,
ami annyira jellemzi ma a balti intel-
lektuális életet.”⁴⁰ Az újraformálódó
balti identitás két sarokpontjának Lie-
ven a történelmet és a kultúrát látja⁴¹ –
mint a nemzeti önmeghatározásért és

36 Laar et al. (1999) 175.

37 Uustalu szerint Päts 1935-ben alapította
Isamaa Liit nevű szervezetét.

38 Jelenleg Isamaa Liit ja Res Publica (Ha-
zafias Szövetség és Res Publica) a tömö-
rülés teljes neve, miután a kétezres évek-
ben újabb fúziót hajtott végre.

39 Az intézetet a német Konrad Adenauer
Stiftung példáját követve alapították,
hogy a kereszténydemokrata és nemzeti
jobboldali pártok egyesüléséből létrejött
pártszövetségnek egységes ideológiát és
programot adjon. Laar (2002) 139.

40 Lieven (1993) 17.

41 Uo. xxxvi. Anatol Lieven, a Londonban
született, apai ágon elnémetesedett balti
hercegi családból származó brit újságíró
a Szovjetunió felbomlása idején dolgo-
zott a Baltikumban.

kulturális identitásért vívott harc egyfajta kiteljesedéseit. A mai balti államok az első köztársaságok, vagyis az 1920–40 közötti államok példáját és hagyományait tartják követendőnek. (A második köztársaság a szovjet-észt korszakot jelentené.) Ám az első köztársasághoz való visszanyúlásnak veszélyes aspektusai vannak, mert e tekintélyuralmi rendszereket mindhárom balti országban erős nacionalizmus jellemezte.⁴² Bár az adott korban nem számítottak szélsőségesnek, a kilencvenes években a feléledő balti ideológiák sokkolóan hatottak a Nyugatra.

Elfeledett örökség:

fasiszta volt-e a VAPS? Mit képviselt a többi szélsőséges párt?

A VAPS megítélése

A két világháború között az észt függetlenségi harcok (1918–19) egykori katonái a VAPS révén komoly politikai szerephez jutottak. A veteránok nyomására írtak ki népszavazást, amely 1933 végén az elnöki rendszert hagyta jóvá. Az elnöki posztot megszerző Konstantin Päts pedig 1934-ben tekintélyelvű kormányzást vezetett be (a VAPS ellenében). A VAPS-ot és a Päts-kormányzatot szovjet történetírás egyaránt fasisztának bélyegezte. Ennek egyrészt ideológiai, másrészt praktikus okai is voltak, hiszen a szovjet hadsereg 1940-ben a Päts-kormányzatot söpörte el.

Egyes értelmezések szerint az észt nacionalista körökre nagy hatást tett a náci Németország, így az antiszemita propagandába a VAPS is bekapcsolódott, és részt vett a helyi zsidóság elleni támadásokban.⁴³ Ernst Nolte *A fasisztizmus korszaka* (angolul: *Three Faces of Fascism*) című művében a VAPS-ot fasisztának minősítette. Méghozzá különlegesnek tartotta az észt radikális veteránokat, mert szerinte egyedüli fasiszta szerveződésként sikerült a népi szavazatok abszolút többségét megszerezniük.⁴⁴ Nolte kiemeli, hogy a kormánynak puccsal sikerült megakadályoznia a veteránok hatalomra kerülését.⁴⁵ A VAPS-ról és nagyrészt feledésbe merült történetéről azonban manapság újrakezdődött a vita. Andres Kasekamp, a Tartui Egyetem tanára már-már elfeledett részleteket tárt fel a szervezetről.⁴⁶

Kasekamp vitatja Nolte álláspontját, s a VAPS-ról alkotott képet arra vezeti vissza, hogy a veteránok konkurense Päts volt. Az elnök bizalmasa, Eduard Laaman (1888–1946) újságíró⁴⁷ pedig döntően negatív képet rajzolt a VAPS-

42 Uo.

43 Yivo (2008) 482.

44 Nolte alighanem az 1933-as észt népszavazásra gondolt, amikor a VAPS javaslatára módosították az alkotmányt.

45 Nolte (1966) 12.

46 Kasekamp (2000).

47 Uo. 2.

ról. Laaman szerint a veteránok a német nácik hatása alá kerültek, és kihasználták a parlamenti pártok tehetetlenségét a gazdasági válsággal szemben. Csak Päts drasztikus intézkedései tudták megakadályozni, hogy a VAPS átvegye a hatalmat, és az ország fasiszta diktatúrába sodródjon. Laaman tehát Päts lépéseit, a demokrácia elsöprését a VAPS fellépésével indokolta. A Päts-rezim kritikussai ezek után akár az észtl elnököt is elítélhették, de nem árnyalták a képet a VAPS-ról. A szervezetre még sötétebb árnyékot vetett egyik vezetője, Hjalmar Mäe, aki a náci megszállás (1941–44) idején az észtl kollaboráns adminisztráció élén állt. Így R. J. Crampton és Joseph Rothschild is azt írja Kelet-Európáról szóló átfogó történelmi művében Pätsről, hogy megelőző jellegű puccsal védekezett a fasiszta hatalomátvétel ellen.⁴⁸

Kasekamp viszont 2000-ben megjelent művében igyekszik a VAPS fasiszta mivoltát megkérdőjelezni. (2010-es kötetében ellenben már ő is leegyszerűsítve szól róla, „látszatra fasiszta típusúnak” minősíti.⁴⁹)

A VAPS ideológiai és szervezeti előzményei, jobboldali szélsőséges és radikális szervezetek a két háború közötti Észtországban

Kasekamp szerint a liga két előfutára közül az egyik az ideológiát, a másik a szervezeti háttérrel szolgáltatta. Az ideológiát a két világháború közötti első észtl jobboldali protest-szervezettől, Johan Pitka admirális 1920-ban létrejött Észt Védőligájától (Walwe Liit) kölcsönözte a későbbi VAPS.

Az Észt Védőliga támadta a független észtl állam első vezetőit, amiért a hadsereg tisztii kinevezéseinél nem preferálták a háborús veteránokat. Vehemensen bíralták a kormányzati korrupciót is, mire betiltották őket. Erre Pitka létrehozta a Nemzeti Liberális Pártot (Rahvuslik-wabameelne partei), amely

48 Crampton (1994) 99.; Rothschild (1974) 373. Kasekamp szerint Mäe a harmincas évek Észtországában börtönbe került. Kasekamp (2010) 132.

49 Kasekamp (2010) 109.

50 1923-ban négy helyet nyertek a parlamentben, de Pitka, az észtl függetlenségi háború hőse elbukott a választáson, mire sértődötten Kanadába emigrált. A párt ezt a veszteséget nem élte túl, a következő szavazáson egyetlen mandátumot sem szereztek. Kasekamp (2000) 21.

1923-tól szintén a korrupció ellen lépett fel, illetve a veteránok jogaiért küzdött. Ekkor jelent meg az a követelésük, ami a későbbi VAPS-ot leginkább fémjellezte: közvetlen köztársaságielnök-választást akartak.⁵⁰

A VAPS elődje szervezetenként a Tartuban 1921-ben alapított Észt Leszerelt Katonák Ligája, az EDSL (Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit) volt. Az EDSL azért küzdött, hogy a függetlenségi háború veteránjai elsőként kapjanak földet és pozíciókat. Ideológ-

giallag nem volt nagy hatású, szervezetenként viszont erősnek bizonyult: 143 helyi csoportja volt, 44 ezer taggal. Felmérték, hogy 16 405 veterán vár földre. A közszolgálatba is igyekeztek bejuttatni a veteránokat, de tervezeiket a parlament szakbizottsága túl radikálisnak ítélte.⁵¹ 1924-ben megindult az EDSL szétesése: 1926-ban feloszlottak, a vagyont helyi egyesületekre hagyták.

Az EDSL néhány helyi szervezete ezután Veteránok Ligájának keresztelte át magát. Az újraszerveződő veteránmozgalomban az egykori Pitka-párt aktivistái tűntek fel. A VAPS vezetője így maga Pitka, aztán Jaan Klaar százados és Johannes Holland lett, mindannyian a függetlenségi háború hősei. A tallinni Észtt Függetlenségi Háború Veteránjainak Ligája (Eesti Vabadussõjalaste Liit), vagyis a TEVL alapításával tulajdonképpen a megszűnt EDSL utód-szervezetét hozták létre. A TEVL első közgyűlése 1926 októberében zajlott, céljai között ekkor még a demokrácia is szerepelt.⁵²

A TEVL ezután sikeres tagtöbbrészesbe kezdett, több tábornok is csatlakozott hozzá (Andres Larka,⁵³ Ernst Pödder,⁵⁴ Johannes Roska és Karl Parts ezredes). Az elnökké választott Pödder a demokrácia helyett már inkább a patriotizmust hangsúlyozta: a független államiséget kell megvédeniük, a harc a gazdasági és a kulturális függetlenségért zajlik. Ebben is győzniük kell – hangsúlyozta Pödder –, hogy mentesüljenek az idegen befolyástól. A liga elnöke Pödder halála után a szervezet felszámolásáig Larka tábornok lett, ám ő nem volt karizmatikus vezető, még a VAPS-on belül sem volt népszerű. A már 1926-ban feltűnt August Sirk annál inkább. Raun szerint ő építette ki a VAPS erős és központosított szervezetét.⁵⁵

A harmincas években nemcsak a veteránok akartak új alkotmányt. A Hazafias Társulat (Isamaalik Ühing) 1932-

51 Uo. 22. A parlamenti szakbizottságok ekkoriban majdhogynem minisztériumként működtek.

52 A TEVL azért gyűjtötte össze a függetlenségi háború veteránjait, hogy a demokráciát és a független államot megalapozza, erősítse a függetlenség gondolatát, illetve a nemzeti ön- és kötelességtudatot. A végrehajtó testület elnöke August Tõnischof százados lett, de már ekkor feltűnt egy agilis és karizmatikus jogász: Artur Sirk.

53 Larka, az észtt ideiglenes kormány hadügyminisztere 1918-ban Laidoner tábornok visszatéréséig irányította az észtt csapatokat a függetlenségi háborúban, 1925-ig védelmi miniszterhelyettes volt.

54 Az 1932-ben elhunyt Pödder – 1928–31 között a TEVL elnöke – már a cári hadseregben is magas rangra emelkedett, de a függetlenségi háborúnak lett az igazi hőse. Ő vezényelte 1919-ben Cēsisnél a német erővel szemben azt a csatát, amelyet az észtt a Győzelem Napjaként ünnepelek.

55 Raun (2001) 133.

ben alakult, erős elnöki hatalmat követelve. A parlament létszámát radikálisabban korlátozta volna, mint a VAPS: száz helyett csak 25 képviselőt akart.⁵⁶ Ezen kívül még az Észt Nacionalista Klub (Eesti Rahvuslaste Klubi, ERK) tűnt fel a radikális jobboldalon. E szervezet 1931-ben alakult, s nemcsak erős elnököt, hanem korporatív intézményeket is követelt, vagyis közelebb állt az olasz fasizmushoz, mint a VAPS.⁵⁷

Az egyetlen szervezet, amely fasisztának hirdette magát, az Észt Nemzeti Fasiszta Gyűlés volt, de súlytalan maradt. Vezetőjét, Joosep Meibaumot 1933 januárjában – fasiszta szervezettől meglepő módon – diktatórikus törekvései miatt zárták ki a pártból.

A VAPS és Päts: az elnöki hatalom kiépítésének kérdése

Nem a VAPS vetette fel először az elnöki hatalom kiterjesztését, hanem Päts, aki az alkotmányos berendezkedésen már 1924-ben változtatni akart.⁵⁸ A VAPS 1931-es alkotmánytervezete Kasekamp szerint csaknem azonos volt azzal, amit a Gazdaszövetség (Päts pártja) öt hónappal korábban sikeresen

nyújtott be a parlamentnek. Ám végül a VAPS tervezetére bólintott rá nagy többséggel az 1933-as népszavazás.⁵⁹

Kasekamp egészen más megvilágításba helyezi a VAPS szerepét, mint a többi elemző. Vitatja, hogy fasiszta szervezet lett volna.⁶⁰ Szerinte erre – Stanley G. Payne fasizmusdefinícióját alkalmazva – csak bizonyos jellemzői utalnak. A veteránok ideológiáját és szervezetét fasiszta jellegűnek (paramilitárisnak, katonai mintára szervezettnek és férfidominancián alapulónak) tartja, de összességében nem nevezné fasisztának. Nem törekedtek ugyanis területi expanzióra – írja –, nem akarták radikálisan átalakítani a társadalmat, nem vizionáltak „fasiszta új embert”, s nem akartak erőszakot sem. Ám ennek ellentmond a Yivo-enciklopédia: a VAPS emberei fenyegették az

56 Kasekamp (2000) 30. A VAPS ötvenfösré csökkentette volna a parlamentet.

57 Az ERK előbb a Tönisson-féle Középpárttal játszott össze, később pedig Pätset támogatta elnökjelöltként, így 1934-ben, amikor az elnök rendeleti úton kezdett kormányozni, nem oszlatták fel. Kasekamp (2000) 31.

58 Päts ezt a kommunista puccskísérlet után vetette fel. 1926-ban pártja, a Gazdaszövetség is támogatta az ötletet. Később a Néppárt és Tönisson is támogatták az elnöki hatalom kiterjesztését. A Veteránok Ligája csak 1931-ben követelte, hogy népszavazás döntsön az elnöki poszt alkotmányba iktatásáról. Kasekamp felhívja a figyelmet, hogy a VAPS kongresszusán ezt Päts személyes barátja, Theodor Rõuk javasolta. Kasekamp (2000) 33.

59 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

60 Kasekamp (2000) 158.

izraelita közösségeket. (Azt Kasekamp is elismeri, hogy a VAPS aktivistái többször verekedtek a szocialistákkal.)

Raun a VAPS antiszemitizmusát emeli ki, ráadásul szerinte a VAPS jelöltjei az 1934. márciusi elnökválasztási kampányban erőszakkal fenyegettek, ha nem jutnak hatalomra.⁶¹ A veteránok a városokban ekkor már megnyerték a helyhatósági választást, s befolyásuk a tömegek körében egyre fenyegetőbb méretű volt. 1934 márciusában aztán Päts betiltotta a VAPS-ot, 400 vezetőjét letartóztatták. Raun is hangsúlyozza, hogy Päts az alkotmányos puccsal a VAPS hatalomátvételi kísérlete ellen lépett fel, de a veteránok szándékát a későbbi nyomozások nem tudták egyértelműen igazolni.⁶²

Kasekamp szerint a VAPS-nak nem volt más szándéka a parlamenttel, mint a két nagyobb pártnak, Päts, illetve Tönisson tömörülésének (az utóbbi a Néppárt és a Nemzeti Közép színeiben szerepelt a két világháború között⁶³). Végül is Kasekamp megállapítja, hogy Päts a Veteránok Ligájával igazolta saját hatalomátvételét.⁶⁴ Miután Päts 1934-ben tekintélyuralmi rendszert vezetett be, a VAPS 1935-ben valóban megpróbálkozott egy puccskísérlettel. Ezt azonban elfojtották, és a VAPS ekkor már – Kasekamp szerint – nem tömegszervezet, hanem földalatti mozgalom volt. Erről Rauch is ír: szerinte 1934-ben a VAPS-aktivisták illegálisan folytatták tevékenységüket.⁶⁵ Eenpalu belügyminiszternek azonban a puccs előestéjén sikerült az összeesküvés hús vezetőjét ártalmatlanná tenni. Ők 1936-ban hosszú fogházbüntetést kaptak.⁶⁶

A veteránoknak nem volt korporatív társadalmi és gazdasági átalakítási terve sem – véli Kasekamp –, egyszerűen az osztályok és a foglalkozási csoportok kooperációját hirdették. Így a VAPS legfeljebb szélsőjobboldali radikális szervezet lehet, de nem fasiszta.

61 Raun (2001) 133. és 136. Ekkor készültek az első elnökválasztásra, amelyen a jelöltek között volt Päts, Laidoner és a veteránok részéről Larka – írja Rauch. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

62 Raun (2001) 136–137.

63 Uo.

64 Addigra a nép már megszavazta az elnöki rendszert, éppen a VAPS javaslatára. Uo. 134.

65 A VAPS tényleges vezetője, Sirk novemberben kiszabadult a börtönből, és Finnországba menekült. Helyette Johannes Holland állított fel 600–800 fős elitalkulatot finn körök pénzéből és fegyvereivel. Päts kormánypártjának Tallinnban tartott kongresszusán, december 8-án tervezték a kabinet letartóztatását. A parlamentet a veteránok népi kongresszusával váltották volna fel. Sirk ekkor tért volna haza, átvenni a hatalmat.

66 Sirk száműzetésben maradt, és 1937-ben Luxemburgban halt meg, talán öngyilkos lett. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 101.

A fasisztákat szerinte a VAPS-tól az erőszak alkalmazása különbözteti meg. (De a VAPS verekedéseinek nem volt halálos áldozata – győzködi magát.⁶⁷) Végül megállapítja: a VAPS nem „igazi” fasiszta szervezet volt, túl sokban különbözött tőlük. Kasekamp érvelésével azért nehéz vitatkozni, mert a VAPS valójában sosem jutott hatalomra. Raun úgy látja, a VAPS esetében kimutatható az európai fasizmus erős hatása, legalábbis a szervezet stílusában és ideológiai irányelveiben. Céljai elérésére katonai erők által támogatott agresszív propagandát folytatott.⁶⁸ A VAPS harcos nacionalista volt, antimarxizmust és antiszemitizmust hirdetett. Raun szerint nem elsősorban a német nácik és az olasz fasiszták, hanem a finn Lapua-mozgalom volt a VAPS példaképe. Rauch szerint a VAPS fasiszta vonásokkal rendelkezett, antimarxista, antiliberalis és parlamentellenes volt.⁶⁹

Holokauszt, Omakaitse, Waffen-SS

Holokauszt Észtországban és az észti kollaboráció megítélése

Az észti történészek a kilencvenes évek elején még kevesebbet foglalkoztak az észtek holokausztban betöltött szerepével.⁷⁰ Mára egyre pontosabb és egyre részletesebb adatok állnak rendelkezésre a genocídiumról, bár a felelősség

kérdésében azért tapasztalható némi hangsúlyeltolódás a nemzetközi, az orosz és az észti szerzők között. Az észti Omakaitse (Önvédelem) kollaborációját, végrehajtói szerepét leginkább az orosz kiadványok hangsúlyozzák.

A zsidóüldözés egy orosz kötet szerint a szovjet megszállás (1940. június–1941. augusztus) végén kezdődött Észtországban: a zsidóság tizedét, 419 embert hurcoltak el az 1941-es visszavonuláskor.⁷¹ Főleg gazdasági helyzetük okán választották ki őket. Ezt valószínűsíti az amerikai Yivo-kötet is.⁷² A németekkel együttműködő észti félkatonai szervezet, az Omakaitse elődje, az Eesti Omakaitse az első világháború alatt jött létre, a függetlenségi harcokban. Az első német megszállás idején, 1918-ban feloszlatták, majd az 1924-es

67 Kasekamp (2000) 158–159.

68 Raun (2001) 133.

69 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

70 Raun az Omakaitseről azt írta, hogy a Vörös Hadsereg szórványos alakulatainak megsemmisítésében vett részt 1941-ben, amikor a németek szállták meg az országot.

71 1934-ben Észtországban 4434 zsidó élt. Az észti autoriter politikai rendszer a második világháború előtt nem folytatott antiszemita politikát. *Holokoszt* (2009) 1115–1116.

72 1941 júniusában, a náci invázió előtt a szovjet-észti hatóságok ötszáz zsidót deportáltak a Szovjetunióba: ipari vállalkozókat, bolttulajdonosokat, cionistákat és az észti függetlenségi háború zsidó veteránjait. Yivo (2008) 482.

kommunista puccskísérlet után Kaitseliit néven újraalakult. A Kaitseliit az 1940-es első szovjet megszállásig területvédelmi alakulat, fegyveres milícia volt. A második német megszállás (1941. július–augusztus–1944. november) kezdetekor Omakaitse néven alakult újjá. Az Omakaitse hatékonyan vett részt szovjet partizánok elleni küzdelemben.⁷³

A *Die Welt* című német lap az észttörténeti bizottságra hivatkozva azt írta, hogy az Omakaitse 1000–1200 embere vehetett részt bűncselekményekben. Ugyanakkor észtt reguláris rendőri alakulatok is közreműködtek a brutális lengyelországi gettóküürítésekben, illetve gettók őrzését is ellátták észtt alakulatok. De a mai Fehéroroszországban is bevetették őket, ahol a 36. Észtt Rendőrzászlóalj 1942-ben partizánvadászatban vett részt.⁷⁴

Az Omakaitse – szovjet/orszá források szerint – 1941. november elsejéig 5033 razziát és egyéb akciót hajtott végre, amelyek során 41 135 embert tartóztattak le, közülük a helyszínen 7357-et agyonlőttek.⁷⁵ Az orosz Holocaust-enciklopédia valószínűsíti, hogy a zsidók ellen elkövetett gyilkosságokat az Omakaitse, az Erdei Testvérek (az 1940–41-es szovjet megszállás alatt az erdőbe szorult észtt partizánok) és az észtt rendőrség alakulatai hajtották végre német katonai parancsnokok utasítására – ha az akciókat a Wehrmacht irányítása alatt végezték.⁷⁶ A legtöbb letartóztatást, gyilkosságot az Omakaitse és az észtt (segéd)rendőrség (Schutzmannschaft) egységei hajtották végre, a német Einsatzkommando 1A felügyelete alatt – erősíti meg a Yivo-enciklopédia.⁷⁷

73 Laar (1992) 17.

74 Sven Felix Kellerhoff: Estland denkt über Ehrung der Waffen-SS nach, 2012. I. 12.

<http://www.welt.de/politik/ausland/article13809947/Estland-denkt-ueber-Ehrung-der-Waffen-SS-nach.html>. Letöltés: 2013. IV. 29.

75 Kuznyecov–Kurilov–Nyetrebszkij (1990) 171.

76 Ilyenkor az Einsatzkommando parancsnoka nem utasíthatta az Omakaitse, az észtt rendőrség vagy a partizánok alakulatait. Más volt a helyzet a különböző lágerekben, amelyekről kevés az adat, de itt is valószínűsíthető az észtt végrehajtói szerepe. *Holokoszt* (2009) 1117. A németek három módon hajtották végre a holokosztot Észttországban: 1. a német katonai hatóságok és a Sonderkommando 1a a zsidók letartóztatását és azonnali, helybeni kivégzését irányította; 2. a német államrendőrség és az SD számos zsidó üldözöttet Észttországba szállítottatott Franciaországból, Csehországból és Németországból; 3. koncentrációs táborokat tartottak fenn. A Vaivarában kialakított tábor az SS berlini adminisztrációs-gazdasági igazgatósága alá tartozott. Uo. 1119.

77 Yivo (2008) 483.

- Kasekamp 2010-es művében a holokausztot az Ostland (a németek által megszállt balti államok és a mai Fehéroroszország) területén (tehát nemcsak Észtországban) három szakaszra bontja.⁷⁸ A Baltikumban elsőként Észtországot minősítették a nácik „Judenfreinak” (1941 decemberében).⁷⁹ Ekkorra már megölték az ottani 950 zsidót. A nemzetközi szakirodalom ezzel nagyjából egybehangzóan azt állítja, hogy a több mint ezer zsidó közül, aki Észtországban maradt a náci megszállás idején, 921–963-at gyilkoltak meg.⁸⁰ Kasekamp szerint az észtországi zsidóság háromnegyede a Vörös Hadsereg evakuálásával egy időben elhagyta az országot. Ez az adat is megfelel a legtöbb észtországi holokausztról szóló nemzetközi összefoglalásnak.⁸¹
- A Szovjetunióba menekült észt zsidók közül sokan visszatértek a háború után, 1959-ben számuk 5436 volt (a lakosság 0,5 százaléka).⁸²
- Nem észtországi zsidók legyilkolása, roma genocídium, észték, észtországi oroszok és szovjet hadifoglyok megölése*
- 1942–43 során a németek több mint húszezer zsidót szállítottak különböző európai országokból Észtországba. Többségük a vilniusi és a kaunasi (Litvánia) gettókból érkezett. Egy részüket az érkezéskor azonnal megölték, másokat munkatáborokban dolgoztattak. A legnagyobb tábor Vaivara volt. 1944-ben, a Vörös Hadsereg közeledtével az észtországi táborokat a németek kiürítették. Több ezren a stutthofi (Len-
- 78 1941-ben, az első szakaszban a helyi zsidóság többségét az SS Einsatzgruppe A és a helyi kollaboránsok kivégezték. (Észtországban ez az első szakasz a helyben maradt észt zsidóság teljes megsemmisülésével járt.) A második szakasz 1942-től 1943 tavaszáig tartott, ekkor zsidóságot gettókba gyűjtöttek, és kényszermunkára vezényelték. Majd a harmadik szakaszban, 1943 nyarától 1944 augusztusáig a gettókat likvidálták. Kasekamp (2010) 134.
- 79 A Yivo-enciklopédia „Judenreinről” ír, 1942 januárjára vonatkozóan. Yivo (2008) 483.
- 80 Legalább 929 áldozatról tud: Yivo (2008) 483. Ugyanezt említi Laar is, akit Iber-Ruggenthaler (2007) idéz. Az orosz enciklopédia szerint a pontos szám nem állapítható meg, 921 és 963 közötti az áldozatok száma. *Holokoszt* (2009) 1117–1119. Nagy László szerint Észtországban a holokausztot mindössze hárman élték túl. Nagy (2009).
- 81 Iber-Ruggenthaler (2007) 293. Az észtországi zsidóság háromnegyedének megmenekülését a Yivo-enciklopédia azzal magyarázza, hogy Észtországot csak nyolc hét alatt tudta elfoglalni a német hadsereg, így háromezer ember el tudott menekülni. Ez a legmagasabb arányú megmenekülés Kelet-Európában. Yivo (2008) 482. Az 1941-es német támadás előtt az észtországi zsidók egy része – mintegy 2–2,5 ezer ember – elmenekült. *Holokoszt* (2009) 1115–1116.
- 82 Yivo (2008) 483.

gyelország) német koncentrációs táborba kerültek, és csak pár százan maradtak életben. Észtország területén mintegy száz – többségében külföldről odaszállított – zsidó élte túl a holokausztot.⁸³

A náci népirtásnak Észtországban voltak roma áldozatai is, számukat egyesek kétszázra, mások ezerre becsülik. Mart Laar 243 „cigány” áldozatról beszél. Az őt idéző Walter M. Iber és Peter Ruggenthaler felhívják a figyelmet Laar szóhasználatára. Ruggenthalerék ugyanakkor citálják Aigi Rahi-Tammot is, aki négyszáz és ezer közé teszi a meggyilkolt romák számát, a nácik idején megölt észtekét hatezerre, az észtországi meggyilkolt oroszokét pedig ezerre.⁸⁴ Egy nemzetközi szakértői testület közlése szerint Észtországban 30 ezer szovjet hadifoglyot tartottak fogva, közülük 15 ezerre becsülhető az áldozatok száma.⁸⁵

A holokauszt áldozatainak először a főváros peremén fekvő Kloogánál, az első észtországi koncentrációs tábornál állítottak emléket.⁸⁶ Mart Laar 2001-ben észt miniszterelnökként megállapodást írt alá Efraim Zuroff-fal, a Simon Wiesenthal Központ illetékesével arról, hogy Észtországban is elkészítik – állami támogatással – a *Courage to Remember* című tévéműsort, észt nyelven. A Wiesenthal Központ kifejezte reményét, hogy Észtország szembenéz holokauszt-múltjával.⁸⁷

Diskurzusok a Waffen-SS észt alakulatairól

Hans Werner Neulen adatai szerint 1944-ben 69 ezer észt katona teljesített szolgálatot valamilyen német fegyveres testületben.⁸⁸ A Wikipedia észt oldala 20 ezer önkéntesről és 50 ezer sorozotról tud a Waffen-SS észt alakulataiban.⁸⁹

Raun szerint a 1942. október 13-ig ötszáz észt önkéntes jelentkezett a Waffen-SS-be.⁹⁰ Ezért a német megszállók 1943 márciusában nyílt sorozással minden 1919–24 között született észt férfit behívtak. Ám még így is csak

83 1944 szeptemberére vonatkozó adat. Uo. 482–483.

84 Iber–Ruggenthaler (2007) 293.

85 A „Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity” adatait lásd uo. 294.

86 *Holokoszt* (2009) 1119.

87 Estonian Prime Minister Mart Laar Will Sponsor an Estonian Language Version of *Courage to Remember*. <http://www.wiesenthal.com/site/apps/s/content.asp?c=lsKWLbPJLnF&b=4442915&ct=5852999#.UQlzcviX9gg>. Letöltés: 2013. január 30.

88 Neulen, Hans Werner: *An deutscher Seite*. München, 1992. 288. Idézi Iber–Ruggenthaler (2007) 294.

89 http://et.wikipedia.org/wiki/Eesti_SS-leegion. Letöltés: 2013. április 29.

90 Raun (2001) 180.; ELS (2009), Glossary, Estonian Legion, 513.

5300 katonára került augusztusig az Észt Légióba, és 6800 a Wehrmacht segédcsapataiba (Hilfswillige).⁹¹ Az októberi sorozás még kevésbé volt eredményes. 1944 elejére a németek helyzete rosszabbodott, a front az észt határhoz közeledett. Február 1-jén Hjalmar Mäe, a németekkel kollaboráló észt adminisztráció vezetője valamennyi 1904 és 1923 között született férfit behívta katonai szolgálatra. Jüri Uluots, az Észt Köztársaság utolsó, 1940-es miniszterelnöke segített ebben: rádióbeszéde után a sorozás minden várakozást felülmúlt, 38 ezer ember jelentkezett.⁹²

Az észt történeti bizottságban Iber és Ruggenthaler szerint elsősorban a „20. Waffen-Grenadier-Division der SS”-szel foglalkoztak. Ezt a 20. Waffen-SS gránátoshadosztályt 1944-ben szervezték meg egy – 1942–43-ban felállított és többször is átnevezett – észtországi csapattehből, amelyet neveztek Észt Légiónak is. 1945. május 7-én még 6500–7000 ember szolgált ebben az alakulatban. Közülük ötszázat a feltételezések szerint a Vörös Hadsereg és a cseh kommunisták (hogyan pontosan kik ezek a cseh kommunisták, arról Ruggenthalerék nem szólnak) öltek meg, mert az alakulat ekkor már Csehország területén tartózkodott. Ötezen eshettek szovjet hadifogságba.⁹³

A függetlenség visszaszerzése után a Waffen-SS észt légiósaira való emlékezés az észt politikában is vitákat kavart, illetve rendkívüli módon kiélezte az észt–orosz viszonyt. Sőt – a kilencvenes és a kétezres években – Észtország európai és nemzetközi megítélését is rontotta, hogy az észt Waffen-SS emlékének ápolásában még tallinni kormánypárti politikusok és aktivisták is részt vettek. Az Isamaaliit kormányzása idején, 1999-ben Tallinnban újratemették a Waffen-SS észt ezredesét, Alfons Rebanét, aki a háború után a nyugati titkosszolgálatoknak dolgozva a szovjetek elleni észt ellenállást támogatta. A temetés ellen – amelyen számos ismert észt személyiség vett részt – orosz pártok, izraeli és zsidó szervezetek is tiltakoztak.⁹⁴ 2008-ban pedig egy olyan

naptár kiadása váltott ki nemzetközi, főleg orosz felháborodást, amelyben az észt SS-alakulat egykori plakátjai is szerepeltek.⁹⁵

91 Raun (2001) 181.

92 Uo.; Lieven (1993) 87.

93 Iber–Ruggenthaler (2007) 294.

94 <http://www.jta.org/news/article/1999/06/27/3582/EstonianNaziCollab> Letöltés: 2013. február 2.

95 <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/estonia/3965268/Russians-protest-at-Estonia-SS-calendar.html> Letöltés: 2013. február 3.

AZ ÉSZT JOBBOLDAL KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI TÁRSADALMI BÁZISA

Az észti jobboldaliság társadalmi hordozói mások, mint Magyarországon: a magyar úri középosztályhoz hasonló réteg nem olvadt be nagy számban a modern észti középosztályba, tagjai inkább polgár-, de főleg paraszti családokból származnak. Észtországban a két világháború között gyorsabban haladt az egységes középosztály kialakulása, mint Magyarországon. Ennek oka a parasztgazdaságok modernizációja, a parasztság magasabb műveltségi szintje (az analfabetizmus Észtországban már a XX. század elején is alacsony volt), vagyis egyfajta parasztpolgárosodás, továbbá az, hogy a német földesurak pozícióinak felszámolása következtében a középosztály és annak egységes ideológiája korábban kristályosodott ki.

Ennek megfelelően az az ideológiai koalíció, amely Magyarországon a hatvanas évektől a népi (paraszti) és az egykori „úri középosztály” töredékei között jött létre – ahogy erről Rainer M. János ír⁹⁶ –, az észtek körében szűkésztelen volt. Az észti népi tradíciók életben tartása egyben a jobboldali középosztály értékrendjének (illetve az értékrend elemeinek) búvópatakszerű továbbélését is jelentette. 1969-ben például 205 ezren vettek részt az észti dalok fesztiválján – az észti nyelvű lakosság egynegyede.⁹⁷ (Az észti elit kultúrájához – még ha városban élt is – hozzátartozott a vidék ismerete, szeretete, amint azt Jaan Poska – az 1917-es észti ideiglenes kormányzat vezetője – unokájának, Tanni Kentsnek az életrajza is bizonyítja.⁹⁸)

Az észti parasztság polgárosodása már a XIX. században megkezdődött. A nemzeti ébredés és a parasztpolgárosodás szorosan összefüggött egymással. (Taagepera például a paraszt-modernizátor kifejezést használja az észti nemzeti ébredés folyamatával kapcsolatban.⁹⁹) A mezőgazdaság fejlesztésével párhuzamosan fejlődött az észti nyelvű oktatás, megjelent az első észti nyelvű újság. A politikai függetlenség kérdése viszont 1917 előtt nem merült fel.¹⁰⁰

A balti németek privilégiumai sokáig fennmaradtak, a cárok ugyanis meghagyták a svédek által a német földesuraknak adományozott jogokat. A parasztok, vagyis az észtek 1816–19-ben felszabadultak a jobbágyság alól, de csak az 1849-től kezdődő és az

96 Rainer (2012) 36–37.

97 Raun (2001) 246.

98 Tanni Kents életrajza. ELS (2009) 247–264., különösen: 250–252.

99 Taagepera (1993) 31.

100 Az észti állam „ősi függetlenségének visszaállítását” először egy francia utazó, Louis Léouzon Le Duc vetette fel 1855-ben, *La Baltique* című könyvében. Lásd Meri (2004).

1860-as évektől kiteljesedő reformok eredményeként kezdhettek földet vásárolni.¹⁰¹

Az Észti Köztársaság kikiáltásakor (1918. február 24.) a hasznosított mezőgazdasági földterület 57,4 százaléka Rauch szerint már paraszti birtok volt. Ez elsősorban az 1840-es és 1860-as években kezdeményezett agrárreformoknak köszönhető. A reform második hullámát Hamilkar von Fölkersahm tartományi marsall kezdeményezte. A robotot pénzzel lehetett kiváltani, a földesúr háztartásában végzett munka (Hauszucht) elmaradt. A paraszti birtok így megszilárdult, és lassan, de biztosan bővült.¹⁰² Az agrárreformok megnyitották az utat a szellemi emancipáció előtt. Az észti és a lett nemzeti öntudat ébresztését szolgáló mozgalmak az 1850-es évektől mind nagyobb tért hódítottak, és eredményükként megszületett a saját művelődési igényeket támaztó, öntudatos nép – írja Rauch.

A nyelv és a népi kultúra, a folklór volt a vezérlő csillaga ennek a mozgalomnak. 1857-ben indult az első, Johannes Voldemar Jannsen alapította rendszeresen megjelenő észti hetilap, amely 1891-ben napilappá alakult (Jannsen rendezte az első dalfesztivált is 1869-ben). Az észti politikai elit XX. századi meghatározó egyéniségei is a parasztság soraiból emelkedtek fel: Tönisson és Päts egyaránt paraszti sorból, Dél-Észtországból származott.¹⁰³

A polgárosodás igazán az 1919-es földosztás és az 1920-ban függetlenségét elismertetni képes Észtország megalakulása után teljesedhetett ki. Ekkor jött létre a mezőgazdaságon alapuló középosztály Észtországban: a földosztások révén a Baltikum államai a legegálatáriusabb országokká váltak Európában.¹⁰⁴ Erősödött az önkéntes szövetkezeti mozgalom is (itt nem a szovjet kollektivizáláshoz hasonló folyamatról van szó). Az autoriter elnöki rendszer idején, 1934–40 között ugyanakkor fokozódott az állami beavatkozás, az agráriumban jelentősen növekedtek a köztámogatások, az agrárexportot pedig államilag ellenőrzött szervezetek irányították.

Ennek a folyamatnak vetett drasztikus véget az első szovjet megszállás, de a károkat nem igazán enyhítette a rákövetkező német megszállás sem. Végül a második szovjet megszállás utáni 1949-es kollektivizálás és erőltetett urbanizáció hozott fordulatot. Az észtek ekkor erőteljes kényszermodernizáción estek át, ami a középosztályosodás (de nem a burzsoá értelemben vett polgárosodás) felé terelte őket. A szovjet

101 Kasekamp (2000) 4. Rauch szerint 1816-ban Észtország, 1819-ben Livónia és 1817-ben Kurland is megszüntette a jobbágyságot. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 16.

102 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 16.

103 Uo. 18.

104 Kasekamp (2010) 114.

rendszer ugyanis vidéken korlátozta a lakásépítést, a városokban pedig a magánlakások építését – miközben az erőltetett iparosítás következtében megindult a kényszerű városokba (lakótelepekre) áramlás.

Az oroszokat és más szláv nyelvű bevándorlókat viszont lakáskiutaláskor előnyben részesítették. Nagy differenciálódás továbbra sem mehetett végbe az észtek körében, főleg mert a szovjet tagköztársaság vezető pozícióit elsősorban oroszok és „jészek”¹⁰⁵ foglalták el. A társadalmi konfliktusok ezért a nem észtek és az észtek között mutathatók ki, hiszen az orosz ajkúak iparosodottabb vidékeken, városokban, leginkább Tallinnban éltek. Velük szemben – a jobboldaliság fő hordozójaként – egészségesebb, parasztpolgári ősökkel rendelkező észt középosztály állt.

BÚVÓHELY A TOTALITÁRIUS HATÁS IDEJÉN:

A PARTIZÁNMOZGALOM

Az észt társadalmat ért totalitárius hatások

A sztálini szisztéma – Timothy Snyder a totalitárius iskolát térben és időben újraértelmező elmélete szerint – az úgynevezett „véres övezetben” bizonyult leginkább totalitáriusnak, Észtország ezen belül is a legvéresebb kategóriába tartozott.¹⁰⁶ (Snyder így a totalitárius történetírói iskolát is megújítja, és a totalitarizmust nem egészen Hannah Arendt-i értelemben elemzi. Vagyis nem egy-egy országon belül von párhuzamot a hitlerizmus és a sztálinizmus között, hanem országok, rendszerek közötti folyamatokról ír, és a totalitárius rendszereket egymásra kölcsönösen ható, egymással versenyt futó szisztémákként jellemzi, amelyek Kelet-Európa egy bizonyos régiójában, a „véres övezetben” fejtették ki a hatásukat.¹⁰⁷)

105 A jeestlased, jeestlane magyaráítása. Oroszországból visszatérő, anyanyelvüket oroszul beszélő észtekről van szó. Az eloroszosodott észtek az „e”-vel kezdődő észt szavakat oroszosan lágyították, és „jével” ejtették, innen a gúnynevük: „jészek”.

106 Snyder szerint a véres övezet az, ahol a sztálini és hitleri tömeggyilkosságok legnagyobb része bekövetkezett, vagyis az ukrán, belorusz, lengyel, nyugat-oroszországi és baltikumi régiók. Ezen belül a többszöri megszállás hatása a Baltikumban és Kelet-Lengyelországban volt a legpusztítóbb – e területeket Hitler engedte át az 1939-es meg nem támadási egyezmény titkos záradékában Sztálinnak. Snyder (2012) 450–451.

107 Snyder szerint a XX. század három legnagyobb kelet-európai tömeggyilkossága a véres övezetben („Vérvidéken”) történt: a holokauszt nagy része (5,4 millió zsidót gyilkoltak meg a németek, 300 ezret a románok), hárommillió szovjet hadifogoly németek általi meggyilkolása és a holodomor (hárommillió ukrán halálra éheztetése). „Annál is szörnyűbb dolgokra készültek, mint amit megtettek.” Snyder (2010).

Észtországot a német és szovjet totalitárius hatások 1939–40 és 1953 között érték a leginkább. Az 1944-es szovjet megszálláskor az észtt jobboldal illegálisba szorult, még féllegálisra sem volt módja.¹⁰⁸

Az észtt függetlenség visszaszerzése óta orosz–észtt történelmi vita folyik a sztálini korszakról. Valójában nem is vitáról van szó: párhuzamos narratívák versengenek, nincs szintézisre törekvés. Jellegzetes orosz vitatkozó Alekszandr Gyukov történész-újságíró, aki a második világháború utáni, a szovjetek által végrehajtott észttországi genocídiumról szóló állításokat – szovjet állambiztonsági iratok alapján – megalapozatlannak tartja.¹⁰⁹ Szerinte a szovjet kormány a háború után – a nácikkal való tömeges észtt kollaboráció nyomán – „indokoltan és humánusan” lépett fel, s csak olyanokat ért represszió, akik a háború idején szervezeten vettek részt a békés lakosság megsemmisítésében,

és fegyverrel harcoltak a szovjethatalom ellen.¹¹⁰ A represszió – írja – csak az „észtt lakosság 5–6 százalékát érintette”, s nagy részük „szerencsésen visszatérhetett hazájába”. A földalatti nacionalistákkal folytatott harc során, 1949-ben 20,5 ezer embert érintő tömeges deportálás zajlott. Ez az „erdei testvérek” (azaz a partizánok) társadalmi bázisát ásta alá, és megakadályozta, hogy a szovjethatalom elleni terrorjuk kibontakozzon.

Észtország lakossága Laar szerint 1940 és 1955 között 25–30 százalékkal csökkent. Lieven a lakosság 1939–45 közötti csökkenését (a háború, a gyilkosságok és a deportálások miatt) 25 százalékra teszi, de szerinte az észtt népesség 1,13 millióról 850 ezerre való visszaesése részben a kivándorlás következménye.¹¹¹ Laar egyik legkorábbi műve szerint az 1940–41-es megszálláskor a szovjetek hétezer embert tartóztattak le, majd 1941-ben, a német támadás előtt több mint tízezer embert deportáltak a Szovjetunióba. Az első

108 A szovjet titkosszolgálatok 1944 után szinte minden szerveződésre lecsaptak, amely a partizánháborún kívül bontakozott ki. Így az észtt helyhatóságok sem tudtak menedéket biztosítani. Laar (1992) 47.

109 Gyukov (é. n.). A genocídiumról korábban Rein Täagepera írt, aki szerint Sztálin a második világháború után, 1945–53 között háborút viselt az észtt ellen. Előbb – totalitárius beavatkozással – a városok életét szabályozták a szovjetek, a falvakra később terjesztették ki teljes mértékben a hatalmukat. Täagepera (1993) 77.

110 Gyukov állítja: 1944 és 1953 között a szovjet belügy és az Észtt Szovjet Szocialista Köztársaság államvédelme 22–23 ezer embert tartóztatott le. Nagyrészt táborokba és a Gulagra küldték őket. Szerinte az észtt történészek állítása a 30–53 ezer ember letartóztatásáról ellentmond a levéltári adatoknak.

111 Laar (2002) 37., illetve Lieven (1993) 82., 183.

szovjet megszállás után a teljes észt népességveszteség ötvenezer ember volt, majd 1944-ben újabb hatvenezer fő hagyta el Észtországot. 1949-ben a szovjet hatóságok húszezer embert deportáltak Szibériába.¹¹² Ezzel Laar – jóval Gyukov előtt – korrigálta Misiunas és Taagepera 1949-es deportálással kapcsolatos adatait.¹¹³ Ám Raun megint csak más adatokat sorol.¹¹⁴

Az első szovjet megszállás veszteségeit Iber és Ruggenthaler próbálta meg összehasonlítani 2007-ben, több szakértő véleménye alapján. Laarnak azt a közlését citálják, miszerint 1940–45 között 18 090 észtet gyilkoltak meg a szovjetek. Iber és Ruggenthaler azt állítja, hogy a szovjet állambiztonságiak 1940 és 1945 között 1850 észtet végeztek ki, 4500-an pedig a fogságban haltak meg.¹¹⁵ Ami a második szovjet megszállás veszteségeit illeti, egy észt állami bizottság megállapította, hogy 1944 és 1989 között 30 ezer személyt tartóztattak le a szovjet hatóságok, 23 ezret pedig deportáltak. 1953 és 1988 között ehhez még további ötszáz fő politikai indítékú letartóztatása járult. A szovjet hatalom összességében 16 ezer ember halálát követelte, a letartóztatásban és deportáltként életüket vesztettek és a fegyveres harcban elhunytakat is beleszámítva.¹¹⁶

Az észt lakosság veszteségeit 2012-ben Olaf Mertelsmann és Aigi Rahi-Tamm minden eddiginél alaposabban igyekezett összesíteni. Az 1940 és 1951 közötti szovjet letartóztatásokat, deportálásokat, gyilkosságokat, munkatáborba hurcolásokat, a civil lakosság irtását, a kulákkellenes kampányt, tisztogatásokat és a partizánháborút 12 ütemre bontják. Becsléseik szerint 130–150 ezer észt lakost tartóztattak le vagy hurcoltak el a szovjetek.¹¹⁷ Min-

112 Laar (1992) 8., 35.

113 Misiunas és Taagepera szerint 1949. március 20. után néhány nap alatt 60 ezer észtet és legalább 50 ezer lettet deportáltak. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 243.

114 1940 közepétől 1941 közepéig Észtország lakossága 94 ezer fővel csökkent, 40 ezren emigrációba kényszerültek, a kivégzettek, deportáltak és mozgósítottak száma pedig 54 ezer volt. Raun (2001) 177.

115 A részben történészekből álló Észt Nemzetközi Bizottság (Estonian International Commission) vizsgálatai szerint 1941 júniusától októberig az NKVD és az NKGB kétezer észtet ölt meg, köztük partizánokat is. Tízezer embert 1941. június 14-én deportáltak, közülük 450-et kivégeztek. 1941-ben 25 ezer embert evakuáltak a Szovjetunióba. Egy észt állami bizottság szerint 1941-ben Észtországnak 42 800 halottja volt, közülük tízezeren a háborúban estek el. Iber–Ruggenthaler (2007) 291–292.

116 Az Estonian State commission on Examination of the Policies of Repression, továbbá Mart Laar és Aigi Rahi-Tamm adatainak összesítése, uo. 294.

117 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 111–112.

den nyolcadik észt lakosról van szó, ha az 1939-es népességet és az átlagosan 140 ezer elhurcoltat veszünk alapul. A halálos áldozatok számát negyvenezerre teszik. Nem véletlenül idézik Andrej Zsdanovnak, Sztálin baltikumai meghatalmazottjának feljegyzéseit a szovjetek által Észtország élére állított báb-kormányral folytatott tárgyalásokról, amelyekben annyit találtak: „Észteket Szibériába”.¹¹⁸

Válasz a totalitárius hatásokra: a partizánmozgalom mint búvóhely

A Baltikumban az első, majd a második szovjet megszállás idején szinte mindenütt megjelent a Vörös Hadsereggel és a szovjet hatóságokkal szembeni partizán-tevékenység is. A partizánok a következő csoportokból szerveződtek: egykori SS-katonák, egykori német katonák, egykor a finn seregben szolgáló katonák; korábbi jobboldaliak, demokraták, szociáldemokraták; szovjet sorozás elől menekülők. Anatol Lieven ennek kapcsán a balti partizánmozgalmat a japán katonák második világháború utáni kitartásához hasonlította.¹¹⁹

Észtországban nagyjából a lakosság 1,5–3 százaléka volt partizán, de ebbe az összes, valaha is partizánként harcoló személyt beleszámították. A partizánoknak az adott időben valószínűsített legmagasabb száma tízezer volt (Raun a csúcsponton, 1946–48-ban csak ötezerre becsüli őket¹²⁰). Az újabb kutatók ezt a számot tovább emelték: Aigi Rahi-Tamm 15–30 ezer partizánról ír, Mart Laar összességében akár negyvenezer partizánt sem zár ki. Sirje Kivimäe szerint ha a nőket és gyerekeket is beleszámítják, akkor 35 ezer ember tölthetett rövidebb-hosszabb időt az észti erdőségekben.¹²¹

A totalitárius hatásra adott válaszok (1940–41; 1944–56) legalább annyira erőteljesek voltak az észtek részéről, még ha nem bizonyultak is sikeresnek. A szovjet titkosszolgálat az évek során egyre kifinomultabb módszerekkel üldözte a partizánokat. Nőket szerveztek be, akik elárulták szeretőiket, de létesítettek „álpartizán” alakulatokat is. Alvó ügynököket is beszerveztek a partizánok közé.¹²² A nyugati titkosszolgálatok paradox módon a partizánharc gyengülésekor kezdtek nagyobb aktivitásba az észtországi ellenállás segítésére. Ezeket az akciókat azonban a szovjet titkosszolgálat már viszonylag könnyen elhárította, és komolyabb eredményeket az ötvenes években sem a brit, sem az amerikai kémszervezetek nem tudtak elérni Észtországban.¹²³

118 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 100.

119 Lieven (1993) 5.

120 Raun (2001) 198.

121 Iber–Ruggenthaler (2007) 294–295.

122 Laar (1992) 161.

123 Uo. 207–209., 211., 219.

A szovjetek elleni partizánháború hiábavalóságára az észti partizánokat Mart Laar 1992-es könyve szerint az

1956-os forradalom leverése és a Nyugat ekkor tanúsított tétlensége, illetve a hruscsovi olvadás szovjetunióbeli enyhülő szakasza ébresztette rá.¹²⁴ A partizánháborúnak ezért nem volt ideológiai folytatása, búvóhely volt, ahol a jobboldal üldözött hívei és képviselői meghúzódhattak, de hosszú távon nem jelentett búvópatakot, amely a jobboldali ideológiát, hagyományokat és értékrendet a következő generációknak átörökíthette volna. Még akkor sem, ha az utolsó észtt partizánt 1978-ban sem tudták élve elfogni a szovjet titkos ügynökök.¹²⁵

A totalitárius történetírói iskolának Észtország kapcsán időben és térben korlátozott mivoltára Marju Lauristin¹²⁶ és Peeter Vihalemn hívja fel a figyelmet. Szerintük a szovjet kor későbbi periódusaiban Észtországban gyengült a totalitárius rendszer, különösen Hruscsov idejétől, amikortól a Baltikum már egyfajta „szovjet Nyugatnak” számított.¹²⁷

AZ ÉSZT BÚVÓPATAK: A NACIONALIZMUS

(Az észtt nacionalizmus fázisai – eszme- és politikatörténeti áttekintés)

„A baltiaknak évszázadok óta csak két választásuk volt: nemzetként maradjanak fenn, vagy nagyobb népekbe olvadjanak be. Mondhatnánk, hogy tudat alatt, de kollektíven a túlélést választottuk. Így számunkra a nacionalizmus a létezés módja. A mi helyzetünkben nem rendelkezhetünk az angolok széles perspektívájával vagy a franciákéval; ez a létezésünket fenyegetné. Ahhoz, hogy túléljünk, nacionalistáknak kell lennünk” – fogalmazott Enn Soosaar észtt műfordító.¹²⁸

A nemzetépítést a jobboldal Észtországban legalább három korszakban

124 Uo. 195.

125 Artur Sabe 1978. szeptember 28-ig járta Võru vidékét. Két horgásznak álcázott szovjet titkos ügynök próbálta elfogni. Sabe elmenekült, de belefulladt a Võhandu folyóba. Uo. 205. A partizánok bukásához hozzájárult, hogy a lakosság számára a kettős szorításban – a szovjetekkel való együttműködés és a partizánok segítése között – nem volt középút. Nem volt éles a határvonal partizán és civil között sem. A kollektív gazdaságok partizánok általi kifosztása végül a népesség jelentős részét szembeállította velük. A partizánokat a függetlenségről szőtt álmok 1949-es szétfoslása után már csak a bosszú hajtotta. Raun (2001) 198.

126 Marju Lauristin az Észtt Népfrent egyik alapítója, kezdetben így a gorbacsovi reformok támogatója volt. Később a szociáldemokrata párt alapításában vett részt, majd a politikából kiszorulva, a Tartui Egyetemen tanított.

127 Lauristin-Vihalemn (1997). Ezt az okfejtést idézi Mart Laar is az észtt gazdasági sikerekről szóló munkájában. Laar (2002) 55.

128 Lieven (1993) 18.

igyekezett elősegíteni: az 1800-as évek utolsó harmadában, az 1920–40 közötti időszakban és az észti függetlenség visszaszerzése óta, a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójától.

A nacionalizmus és a kulturális nemzetépítés a XIX. században

Az észti politikai elit a XIX. században eleve késve – részben a finn mintát követve – kezdett a nemzetépítéshez. Rein Taagepera szerint az észti nemzeti ébredés 1860 és 1885 között zajlott, és ezt a folyamatot a kulturális nacionalizmus jellemezte. Lieven – Benedict Anderson kifejezését hivatkozás nélkül használva – így fogalmaz: a balti nemzetek „elképzelték”. Egyetért Taageperával abban, hogy a baltiak a nemzetépítés során – Herder nyomán – a kulturális irányt követték („Kulturvolk”).¹²⁹ Ám első lépéseik kevésbé sikerültek, mint a finneknek: 1861-ben a *Kalevipoeg*gel, Friedrich Kreutzwald művével nem arattak akkora elismerést, mint a finnek Elias Lönnrot *Kalevalájával*.¹³⁰ Lieven hozzáteszi: a „Kulturvolkká” válás azóta is foglalkoztatja az észteket.¹³¹ Bár Herdert követték, az észti nemzeti ébredés egyik kulcsfigurája, Johann V. Jansen szembeszállt a germanizációval.¹³²

Kulturális és etnikai nemzetépítés a két világháború között

A két világháború közötti folyamatokat a korábbi fejezetekben részletesen elemeztem, itt csak röviden annyit jegyzek meg, hogy 1920–40 között etnikai és kulturális jellegű nemzetépítés zajlott, a korszakot az észti nyelv egységesítése és térhódítása jellemezte (a déli dialektusok ekkor gyengültek meg). A nevek észtesítése is nagy lendületet vett. Az észti hivatalos nyelvvé lépett elő, s az ország legfontosabb felsőoktatási intézménye, a Tartui Egyetem észtnyelvűségét is ekkor teremtették meg. A tudományos és kulturális életben a német és az orosz nyelv helyett az észti került előtérbe.

Az egyetemi hallgatók aránya – a két világháború közötti Európát tekintve – Észtországban és Lettországban volt az egyik legmagasabb.¹³³

A kulturális nemzetépítés egyik jellegzetességeként számos közintézményt alapítottak a két világháború között. Az írók közül kiemelkedett Anton Hansen Tammsaare (1878–1940) munkássága. Ekkor jelent meg, illetve nyert nagyobb teret az észti nyelvű rádió és a mozi, de fejlődött a nemzeti színjátszás is. A két háború között az észti nemzet-

129 Lieven (1993) 118.

130 A finn *Kalevalához* képest az észti nemzeti eposz, a *Kalevipoeg* mesterségesebb, a romantikus Osszián-utánérzések körébe tartozik. Uo. 109

131 Uo. xxxvi.

132 Jansen (2004).

133 Kasekamp (2010) 115–116.

építés haladt előre a leginkább a Baltikumban: 1934-ben a lakosság 88,2 százaléka vallotta magát észtnak, Litvániában 83,9 százalék mondta magát litvánnak, Lettországból pedig 75,5 százalék lettnek. Észtország tiszteletben tartotta a kisebbségek jogait is: 1925-ben a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiát kaptak.¹³⁴

A nacionalizmus problémája a sztálini időkben

A nacionalizmus problematikája már az ötvenes években felmerült az Észt Kommunista Párton (ÉKP) belül. Az ÉKP vezetőjét, Karotammot 1950 körül leváltották „nacionalizmusa”, illetve – Misiunas és Taagepera feltételezése szerint¹³⁵ – a kollektivizáláskor mutatott túlzott engedékenysége miatt. Karotamm utóbb már felgyorsította, sőt deportálással is párosította a kollektivizálást, de elkésett, Sztálin már döntött a leváltásáról.¹³⁶ Az intézkedés szabályos tisztogatásba fordult: 1950–51-ben az észt kommunisták jelentős részét leváltották, alacsonyabb beosztásba helyezték, megkínózták, deportálták, mert túl engedékenyek voltak a helyi lakossággal. Ez az észt tisztogatás azért nem volt olyan véres, mint általában a sztálini terror, többnyire inkább lefokozással járt. Az alacsonyabb beosztású párttagokat viszont könnyebben deportálták, és közülük sokan elpusztulhattak a szibériai táborokban.

A nacionalizmus burkoltan (mondhatnánk: passzívan) létezett a párt- és állami elit tagjai között is – az észtek, az oroszok és a „jészek” között¹³⁷ –, ahogy Misiunas és Taagepera mellett Mart Laar is kiemeli. Az 1950–51-es tisztogatás után mindenestre a pártvezetés hosszú időre oroszok és jészek kezébe került. Az új első titkár Ivan Kabin lett, aki igyekezett magát „észtesíteni”, és megpróbált jobban beszélni észtil, nevét is Johannesre változtatta.¹³⁸

Desztalinizáció és nacionalizmus

A Baltikum különállása a cári időkre, a speciális balti rendtartásra is visszavezethető, mint arra Lauristin és Viהלemn utal. A német lovagrendnek adott különleges cári engedmény a svéd uralom vége (1720–21) után is meghagyta a helyi nemesi (ön)kormányzatot. Lauristinék szerint a különleges balti övezet bizonyos mértékig jellemző volt a szovjet időkre is. A kulturális identitás őrzésében és egyben a szovjet kultúra prosperitásának demonstrálásá-

134 Uo. 118.

135 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 230–231.

136 Uo. 230–231.

137 Az Észt Kommunista Pártban az oroszok aránya 1946-ban 52 százalék volt, 27 százalék helyi észt, 21 százalék pedig „jészt”. Laar (1992) 40–41.

138 Lieven (1993) 96.

ban pedig a „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” jelszó dívott. A kulturális szférában így a Hruscsov-érától kezdve az ideológiai nyomás is csökkent, legalábbis az orosz nyelvű kulturális központokhoz, nagyvárosokhoz képest.¹³⁹ A tömeges deportálások, gyilkosságok Sztálin halála (1953) után megszűntek (a tömegterror végét a Szovjetunióban is erre az időpontra teszi Olaf Mertelsmann és Aigi Rahi-Tamm).¹⁴⁰ A deportáltak a hruscsovi desztalinizáció idején nagy számban térhettek haza.

A desztalinizáció idején előbb az emberjogi ellenzék, majd a nacionalista irányzatok erősödtek fel. Ez a nacionalizmus aztán a hatvanas évektől – a nyilvánosság előtt – az irodalom, a zene, a dalfesztiválok formájában élt tovább. A mindennapi élet bűvópatakjaiban pedig olyan tevékenységekben öltött formát, mint a dalkörök, a kórusmozgalom, a helytörténeti és városszépítő klubok hálózata. Jóval a desztalinizáció után pedig az alternatív zenei irányzatokhoz, így a hippikhez, később pedig a punkokhoz kapcsolódott.

A desztalinizáció nem sorolható jobb- vagy baloldalra, de hozzájárult a jobboldaliság túléléséhez, illetve jelezte annak jelenlétét Észtországban. 1956-ban adták ki Rudolf Sirge regényét, *A föld és a népet*. A történet 1940–41-ben játszódik, így óhatatlanul feleleveníti a tömeges deportálásokat is. 1966-ban jelent meg Artur Alliksaar *A névtelen sziget* című munkája, a sztálinizmus szimbolikus leírása.

A gazdasági rendszer, különösen a mezőgazdasági termelés racionálisabbá vált, jelentősen javult az életszínvonal, amihez az is hozzájárult, hogy a Nyugaton élő rokonok csomagot küldhettek Észtországba, nyitottabbá válhatott velük a kapcsolat. A nem észt betelepülők tömeges érkezését azonban továbbra is aggodalommal figyelték a helybeliek. Ennek ellenére a szovjet-észt köztársaság lakosságának észt aránya jelentős maradt (1959-ben 75 százalék).¹⁴¹

Hruscsov irányítása azonban nem változtatta meg a szovjet rendszer lényegét, és Brezsnyev idejében a párt egyre keményebb vonalat követett.¹⁴² Észtország lakossága idővel egységesen „ellenzékivé” vált, legalábbis a szovjet rendszerrel való szembefordulás – Misiunas és Taagepera szerint – „szinte mindenkit megfertőzött”.¹⁴³ Ez politikailag indifferens jelenségekben is megnyilvánult: így a sporteseményeken az észtek a szovjet versenyzők ellen – a 68-

as prágai beavatkozás idején pedig látványosan a csehszlovák sportolóknak – drukkoltak.

139 Lauristin-Vihalemn (1997) 75.

140 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 111.

141 Raun (2001) 245.

142 Uo. 221.

143 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 358.

Nacionalizmus a brezsnyevi időkben

Emberjogi ellenzékből nacionalista és antimodernista ellenzék

Az ellenzék formálisan 1968-ban lépett színre Észtországban, a mozgalomnak a csehszlovákiai bevonulás adott lendületet. A hatvanas évek végi észtországi tiltakozásokban észt és nem észt származásúak egyaránt részt vettek, és elsősorban polgárjogi, s nem nacionalista kérdéseket feszegettek.¹⁴⁴ A hetvenes évekre azonban az észt ellenállás legmeghatározóbb elemévé a nacionalizmus vált. 1972-ben két kis ellenálló csoport, az Észt Demokratikus Mozgalom (ÉDF) és az Észt Nemzeti Front (ÉNF) az észt függetlenség visszaállítását követelte, és az ENSZ-hez fordult, hogy segítse a szabad választások lebonyolítását. Az egyik disszidens, aki az ENSZ-től a szovjet csapatok kivonását kérte, Tunne Kelam volt.¹⁴⁵ 1975-ben a két csoport négy tagját „szovjetellenes uszításért és propagandáért” többéves szabadságvesztésre ítélték.¹⁴⁶ Az 1966-ban létrejött ÉDF és ÉNF a prágai tavasz leverése után gyorsan letűnt, de a demokratikus irányzat fennmaradt.¹⁴⁷ Az ellenzékiség ekkoriban kezdett antimodernizációs törekvésekkel párosulni, ami paradox helyzet volt a szovjet viszonylatban fejlett Észtországban. Ám a magyarázat egyszerű: az erősödő nacionalizmus. Az iparfejlesztés ugyanis együtt járt az orosz bevándorlók számának további növekedésével, ezért az észtok elutasították például a tallinni kikötő fejlesztését. A bányászat bővítése ellen fellépő antimodernizációs mozgalmakban a környezetvédelem is szerepet játszott.

Az észt másként gondolkodók kapcsolatba léptek a többi balti ellenzékivel. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az 1979-es „balti felhívás” volt, a Ribbentrop–Molotov-paktum 40. évfordulóján. Két év múlva, 1981-ben pedig Észtországot, Litvániát és Lettországot magába foglaló északi atomfegyvermentes övezet kialakítását követelték. A balti felhívás egyik tudós észt aláíróját, Mark Niklust tíz év börtönre ítélték. A perben két évre elítéltek egy másik tudóst, Jüri Kukkot, aki két hónap múlva éhségsztrájk közben életét vesztette.¹⁴⁸

1980 októberében kétezer középiskolás diák tüntetett Tallinnban a hatalom ellen. A zavargások előtt nem észt művelődési minisztert neveztek ki, és az orosz nyelv iskolai tanítását erőltették. A tüntetések közvetlen kiváltó oka

144 Raun (2001) 221.

145 Kelam a nyolcvanas évektől ismét aktív szerepet játszott, többek között az Észt Bizottság élére választották meg, de volt az Észt Nemzeti Függetlenségi Párt elnöke is, mielőtt pártja 1995-ben beolvadt volna az Isamaajába.

146 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 369.

147 Bennich–Björkmann–Likic–Brboric (2012).

148 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 372.

azonban a Propeller punkegyüttes koncertjének betiltása volt.¹⁴⁹ A tüntetés elfojtására bevetették a rendőrséget.

Ez ihlette a korszak legjelentősebb dokumentumát: 1980. október 28-án negyven – jelentős részben befolyásos – észtl értelmiségi, akik szerint az észtl nyelv és kultúra veszélybe került, nyílt levélben utasította el az etnikai feszültség fokozását.¹⁵⁰ 1982 márciusában újabb tizenöt észtl értelmiségi írt nyílt – de névtelen – levelet. Az orosz ajkúak, illetve az orosz nyelv fokozódó észtlországi szerepe aggasztotta őket. Ugyanez év októberében tizenhárom emigráns írt nyílt levelet abbéli aggodalmában, hogy az észtl nyelv és kultúra elveszítheti vezető helyét Észtországban. A levél a finn gyárhoz és munkásokhoz fordult, hogy ne vegyenek részt az új, Tallinnhoz közeli Muuga kikötő építésében, mert az nem észtltek újabb beáramlásával jár. Az emberjogi mozgalom így fokozatosan a nacionalizmus (védekező, antimodernizációs jellegű) szócsövévé alakult át. A nyolcvanas években folytatódott a disszidensek letartóztatása, és az ellenük indított perek is.¹⁵¹ A Nyugatra disszidáltak száma is megugrott, gyakran magas rangú személyek hagyták el az országot.

Klubmozgalom – az 1991 utáni észtl jobboldali pártok csírái

Li Bennich-Björkmann és Branka Likic-Brboric szerint Észtországban már a peresztrojka előtt, a hatvanas évek végétől, de főleg a hetvenes évek elejétől léteztek a demokrácia csírái. Egy társadalom alatti, illetve „altársadalmi” intellektuális elit jött létre. Klubok, kisebb egyesületek alakultak. Az 1992-es első szabad választás győztese e klubhálózatból nőtt ki: a Mart Laar vezette Isamaa Liit (Hazafias Szövetség).¹⁵²

Az Isamaa Liit egy 1974-es kezdeményezésre vezethető vissza: ekkor alapították a Tõru Klubot, amely eredetileg egy hivatalos kampány részeként jött létre, az olvasás népszerűsítésére. A következő tizenkét évben ez a klub jelentett találkozóhelyet az értelmiségieknek, de az észtl kultúra és történelem megõrzéséhez is hozzájárult. A klub egyik vezető személyisége Trivimi Velliste volt, aki késõbb, a nyolcvanas évek végén az Észt Történelmi Örökség Társaságát (Eesti Muinsuskaitse Selts, EMS) vezette, majd Mart Laar első kormányának külügyminisztere lett.¹⁵³

149 Laar et al. (1999) 232.

150 „Neljakümne kiri” („Negyvenek levele”).

Aláírói között volt Marju Lauristin, az Észt SZSZK Népbiztosok Tanácsa első elnöke, a németek által kivégzett Johannes Lauristin lánya és Jaan Kaplinski költõ. Raach–Misiunas–Taagepera (2000) 371.

151 Uo.

152 Bennich-Björkmann–Likic-Brboric (2012) 54.

153 Velliste késõbb belépett az Isamaa Liitbe

Egy másik kezdeményezésnek szintén hosszú távon lett áttételes hatása. 1975-ben indult el Tallinnban a szülővárosi mozgalom. A Kodulintt – amely a kommunista ifjúsági szervezet, a Komszomol égisze alatt kezdte meg tevékenységét – egy tévés újságíró, Tiina Mägi alapította, célja a történelmi városok megőrzése és megtisztítása volt.¹⁵⁴ A szervezetben a fiatalok az észttörténelemmel ismerkedhettek meg, ami meghatározó jelentőségű volt egy akkori középiskolás, a már sokat emlegetett Mart Laar számára is. Laar 1978-ban lett a Tartui Egyetem történelem szakos hallgatója. Hamarosan itt is kialakult egy informális hálózat, amelynek több történészhallgató is – köztük Lauri Vahtre, Laar későbbi miniszterelnöki tanácsadója – tagja volt. Laaréknál már egészen az antikommunizmusig jutottak, és megalakították a Noor Tartu (Ifjú Tartu) szerveződést. Mintaképpük a Kodulinn volt: régi temetőket takarítottak ki, sírköveket állítottak helyre, és közben az észttörténelem „viszszaszerezésén” dolgoztak. Mozgalmukban megőrzendő, újjáélesztendő értéként megjelent a nyugati keresztény hagyomány is.

A glasznosztj és az észtt függetlenségi mozgalmak
„Segíts magadon!”

A glasznosztj lehetővé tette, hogy újjászülessenek az alulról építkező szerveződések, és feléledjen a „segíts magadon” észtt hagyománya, amely az első köztársaság, a függetlenség korára, sőt az 1860–70-es évek nemzeti ébredéséig nyúlik vissza.¹⁵⁵ A döntő fordulat a Ribbentrop–Molotov-paktum évfordulóján, 1987. augusztus 23-án a tallinni Hirveparkban tartott tüntetés volt.¹⁵⁶ Az észtt kormány épülete közelében két–öt ezren demonstráltak. A tüntetést szervező ellenzékieket éppen akkor engedték ki a börtönből, mégis megkapták a hivatalos engedélyt. Ez volt az első nyilvános tiltakozás a paktum ellen. Két év múlva már kétmillióan alkotnak élő láncot az egész Baltikumban, hogy a régió elnyomását jelképező paktum aláírásának ötvenedik évfordulóján demonstráljanak.¹⁵⁷

Kifejezetten a jobboldal újjáéledése szempontjából volt fontos esemény, amikor 1987 decemberében a Trivimi Velliste által alapított Észtt Történelmi Örökség Társasága (EMS) megrendezte Tartuban a Történelmi Örökség Na-

is. 2008–2009 táján azonban a nemzetközi sajtó bírálatainak keresztüztüzébe került, amiért olyan megemlékezésen vett részt, ahol a Waffen-SS észtt légiósait méltatták. SS-találkozó Észtországban
http://www.fgyelo.hu/cikk_print.php?cid=161251_ss-talalkozo_esztorszagban
Letöltés: 2013. február 13.

154 Bennich-Björkmann–Likic-Brboric (2012) 53.

155 Raun (2001) 249–250.

156 Uo.; Bojtár (2001) 27.

157 Bojtár (2001) 27.

pokát. A csoport az észttörténelmi örökséget akarta „visszaszerezni”, megteremteni a kapcsolatot a letűnt történelmi múlttal. A Tartui Napokon az önálló Észtország nemzeti színeivel, az első köztársaságot (1920–40) jelképező kék-fekete-fehér lobogóval vonultak fel, majd az addig tiltott zászló egyre több rendezvényen tűnt fel, így a tallinni Óvárosi Napok keretében tartott Éjszakai Dalfesztiválon is. Az EMS később nagy jelentőségre tett szert, akár az észtt konzervativizmus „újrakeltető telepének” is nevezhetnénk: több jobboldali politikus is itt kezdte közéleti pályafutását. Ők lesznek azok, akik a legvehemensebben követelik majd az első köztársasághoz való visszatérést, annak restaurációját.

Környezetvédelem és nacionalizmus

A nyolcvanas évek végén újabb fronton alakult ki konfliktus a hatóságokkal: a foszfátbányászat és az olajpala-kitermelés környezetszennyezése elleni tiltakozás ekkor, a peresztrojka és a glasznosztij idején már egészen más politikai hangulatban zajlott, így eredményre is vezetett. A környezetvédelem kérdése 1986 végén merült fel először, és 1987 tavaszán példátlan méretű társadalmi vitában csúcspontot ért el, amelybe a Tartui Egyetem és az Észt Tudományos Akadémia is beavatkozott (egy idő után már a tiltakozók oldalán). Így 1987-ben a moszkvai és a tallinni kormány is engedett a követeléseknek: lemondtak a maardui foszfátbányák kibővítéséről.¹⁵⁸

Az Észt Népfront – függetlenség, populizmus és nacionalizmus

Az észtt jobboldali pártok a függetlenség visszaszerzésekor – egy paradox módon amúgy baloldalinak mondható gyűjtőmozgalomnak, az Észt Népfrontnak köszönhetően – viszonylag gyorsan megszülettek. A népfront elemzése ezért a jobboldaliság gyökereinek vizsgálatakor megkerülhetetlen.

Bojtár Endre hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióban elsőként létrejött – a „szocialista demokrácia” és a „szocialista föderalizmus” talaján álló – népfront már 1988. április 13-i megalakulásakor magában hordozta a többpártrendszer csírait.¹⁵⁹ A népfront alakulása Edgar Savisaar közigazdász nevéhez fűződött (ő is aláírta az észtt gazdasági önállóságról szóló egy évvel korábbi javaslatot), aki egy tévéműsorban kijelentette: szükség van a peresztrojkit támogató demokratikus mozgalomra, amely egy népfront jellegű szervezet lehetne. A még az-

nap megalakult csoportban részt vett Marju Lauristin is, az 1990-ben létrejött szociáldemokrata párt egyik alapítója.¹⁶⁰

158 Raun (2001) 250.

159 Bojtár (2001) 27.

160 Kollár (1990).

A népfront jobboldaláról egy másik társalapító emelhető ki: Lennart Meri.¹⁶¹ Bár KGB-s kapcsolatokkal gyanúsították, ez nem zavarta támogatóit, elsősorban az Isamaa pártot abban, hogy 1991 után kétszer is megválasszák köztársasági elnöknek.

Lieven a népfrontot észtl viszonylatban minősíti baloldalinak.¹⁶² Ám még a jobboldali Laar is a függetlenségi mozgalom részének tekintette, tehát jól lát-szik, hogy kezdetben nem volt széles szakadék a népfront és a későbbi nemzeti konzervatív Isamaa elődszervezetei között. Lieven is hangsúlyozza, hogy a baltikumi politikai pártok olyan erős nacionalizmussal töltődtek fel a függetlenség idején, hogy az ott jobbközépnek számító erők Nyugat-Európában radikálisnak vagy szélsőjobboldalinak számítottak volna.

A népfront politikája egy nyugat-európai jobbközép pártot is idézhetne. Illusztrálja ezt korabeli ismert aktivistája és társalapítója, a dalkultúrát közép-pontba állító Heinz Valk fellépése is, aki a kulturális ébredés idején kiadott jel-szavával vált híressé: „Egyszer majd úgyis győzni fogunk!” A Valk nevével fémjelzett észtl Kultúrtaács 1987-ben alakult meg, ez szervezte azt a dalün-nepet, amelyen 1988-ban 300 ezer ember vett részt, és amely az észtl „daloló forradalom” jelképe lett.¹⁶³ Ám Laar szerint ezen az 1988-as dalünnepen ket-tévált a radikális jobboldal és a mérsékelt nemzeti irányzat. Az Észtl Történelmi Örökség Egyesülésének vezetője, Trivimi Velliste ugyanis már ekkor a politikai foglyok szabadon engedését és Észtlország függetlenségét követelte, a népfront vezetői viszont elítélték Velliste felszólalását, túlzott radikaliz-musa miatt.¹⁶⁴

Az Észtl Népfronttól sosem állt távol a nacionalizmus és a populizmus. Savisaar a népfront után a Centrum-pártot alakította meg, s tallinni polgármesterként ma is ügyesen alkalmazza a populizmust: nemrégiben szavaztatta meg a főváros lakóival az ingyenes töm-geközlekedést.

161 Meri diplomata családból származott, szülei emigráltak, de visszatértek – emiatt Szibériába deportálták őket. Apját többször letartóztatták, Merinek így fiatalon dolgoznia kellett. Végül továbbtanult, filmrendező lett. Filmjei „búvópatakokként” – a népi kultúra közvetítése révén – az észtl nemzeti értékeket is továbbörökítették az utókornak. Munkáiban felhívta a figyelmet a Szovjetunió más finnugor népeire és az észtl történelmi örökségre.

162 Lieven (1993) 217.

163 Karl Vaino, az Észtl Kommunista Párt vezére állítólag szét akarta veretni az ösz-szegyűlt tömeget, de az állmvédelmi erők erre nem voltak hajlandók. Parel (1994).

164 Laar (2002) 81.

Az első nem kommunista párt, a „magánválasztás” és az Észtországi Kongresszus

Még mielőtt az 1992-es első szabad választást lebonyolították volna, egy egészen sajátos megoldás született Észtorszáiban. Tulajdonképpen „magánválasztásokat” tartottak, különleges szabályok alapján. 1990 tavaszán választották ugyanis a „nem szovjet” Észtországi Kongresszust, amely az 1940 előtt Észtorszáiban születetteket, illetve azok leszármazottait képviselte.¹⁶⁵ A kezdeményezés Trivimi Velliste nevéhez fűződik, aki az Ész Történelmi Örökség Társasága élén kezdte szervezni a polgári bizottságokat, amelyeknek azokat kellett regisztrálniuk, akik már 1940 előtt észt állampolgárok voltak, vagy felmenőik rendelkeztek állampolgársággal. Így olyan szavazói adatbázist és névjegyzéket hoztak létre, amelybe beletartoztak például az észt emigránsok (nem szovjet állampolgárok), viszont nem számítottak bele az Észországba betelepült oroszok és más nem észt nyelven beszélő bevándorlók.¹⁶⁶

A legtöbb észtországi észt 1990 februárjáig regisztráltatta magát, ez 800 ezer ember összeírását jelentette. Ezután rendezték meg a szavazást, amely Kasekamp szerint a szervezet életének csúcspontja volt, 1990. február 24-én ugyanis a regisztráltak 90 százaléka leadta a voksát. Így alakult meg az Észtországi Kongresszus – hiába ellenezték a szovjet hatóságok. A kongresszus ezután egy végrehajtó testületet (Észt Bizottság) választott, amelynek élére az egykori disszidens ellenzéki, Tunne Kelam került. Kelam az 1988-ban alakult Észt Nemzeti Függetlenségi Párt (ÉNFP) egyik alapítója volt; az egyik első olyan szovjetunióbeli párté, amely nyíltan nem kommunista ideológiát vallott. Bojtár Endre szerint a párt kifejezetten jobboldali volt, hiszen az azonnali teljes függetlenséget követelte.¹⁶⁷

A kongresszus által választott Észt Bizottság nem gyakorolt valódi hatalmat, inkább morális tekintélyével próbált hatni. Az Észtországi Kongresszus sem lett végül valódi hatalmi ágat képviselő testület, viszont ahhoz nagyban hozzájárult, hogy a nemzeti mozgalom a restauráció és a kontinuitás híveire bomoljon szét. A restauráció hívei az 1940 előtti állapotokat akarták visszaállítani, és az észt jobboldalon 1992-től ez az irányzat kapott nagyobb támogatást. Kasekamp is – Mart Laarral egybehangzóan – e törésvonal mentén választja el az inkább a kontinuitást képviselő népfrentot a nemzeti mozgalom más szervezeteitől.

165 Bojtár (2001) 27.

166 Kasekamp (2010) 166.

167 Bojtár (2001) 27.

Etnikai nemzetépítés és etnikai demokrácia 1991 után

A többek között Lieven által is hangsúlyozott XIX. századi kultúrnemzeti interpretáció, majd az 1920–40 közötti kulturális és etnikai nemzetépítés után Timm Beichelt és Michael Minkenberg az 1991 utáni nemzetépítés tisztán etnikai jellegét hangsúlyozza.¹⁶⁸ Úgy látják, hogy a függetlenség visszaszerzése (1991) előtti évtizedekben a beáramló orosz és orosz ajkú népesség inkább az etnikai nemzetudatot erősítette Észtországbán. (A kulturális és az etnikai nemzetén túl a harmadik lehetőség a politikai nemzet építése lenne, de Minkenbergék ilyet egész Kelet-Európában nem találtak.) Az etnikai alapú nemzetépítés konfliktusokat hordoz, minthogy az észtt politikai elit – amely meglepően egységes bizonyos politikai és gazdasági kérdésekben – legfőbb célja, hogy az orosz hatalomtól minél inkább megszabaduljon.

Mindennek kapcsán a szakirodalomban felvetődött, hogy Észtországbán a függetlenség visszanyerése után úgynevezett „etnikai demokrácia” jött létre. Erről David J. Smith ír.¹⁶⁹ Bár Kelet-Európában bármilyen jelző a demokrácia szűkítésének gyanúját ébresztheti a megfigyelőben (népi demokrácia, szocialista demokrácia), Smith mégsem negatívan közelíti meg a kérdést. Szerinte az 1991 utáni politikai rendszer természete abban rejlik, hogy egy multietnikus államban a „magnemzet” magasabb intézményi státussal bír, mint amennyit számszerű aránya magyarázna. Az etnikai demokráciában mindenkét megilletnek bizonyos polgári és politikai jogok, és bizonyos kollektív jogokat kiterjesztenek az etnikai kisebbségekre is – ez nyilván a bevándorolt oroszokra vonatkozik.

Az észtt jobboldal reprezentánsai a függetlenség visszaszerzésekor

Anatol Lieven részletesen elemzi az észtt függetlenség visszaszerzésének idején kialakult pártstruktúrát. A pártokat egy négyosztatú mezőben, két tengely mentén helyezi el. A jobb- és a baloldal csak az egyik osztályozó tényező, a másik tengelyen annak alapján sorolja be a pártokat, hogy az első (1920–40) vagy a második (1944–1991) észtt köztársasághoz tértek volna vissza.¹⁷⁰

Konzervatív nacionalizmus: az első köztársaságot (1920–40) támogató jobboldali pártok: Isamaa, ÉNFP, ÉRP

A két tengely (jobboldal–baloldal, illetve az első vagy a második köztársaságot pártolók) metszéspontjában Lieven a legmérsékeltebb erőket tünteti fel. Így az első köztársaságot akaró jobboldali

¹⁶⁸ Beichelt–Minkenberg (2002).

¹⁶⁹ Smith (2002) 74. Smith Graham Smith és szerzőtársai művére hivatkozik. Smith–Aasland–Mole (1994).

¹⁷⁰ Lieven (1993) 217.

erők közül a legmoderáltabbnak az Isamaát (Laar pártját) tartja a kilencvenes évek elején. Az Isamaa különböző kereszténydemokrata pártokat és nacionalista jobboldali szervezeteket tömörített. (A második, azaz a szovjet-észt köztársaságot támogató legmérsékeltőbb baloldali erőnek Lieven a népfrontot látta.)

Mart Laar, Lauri Vahtre és Trivimi Velliste tehát az észt történelmi örökség talaján, az észt történelem megismeréséből kiindulva jutottak el civil szervezetek megalakításáig. Későbbi pártjuk, az Isamaa Liit ideológiája az egyéni szabadságon, szociális igazságosságon és az észt történelmi örökség ápolásán alapuló nemzeti konzervativizmus. Azt, hogy az első köztársasághoz akartak visszatérni, a legerőteljesebben az észt állampolgárság szabályozása fejezte ki: csak azok kaphatták meg, akik 1940 előtt is állampolgárok voltak, vagy valamelyik felmenőjük az volt. Az Isamaa relatív többséget szerezve nyerte meg az 1992-es parlamenti választást, a miniszterelnök pedig a párt politikusa, Mart Laar lett, koalícióban kormányozva az Észt Nemzeti Függetlenségi Párttal (ÉNFP). A választási sikert az ügyes, modern kampány is segítette. Ebben a kampányban már nemcsak népdalok és nemzeti műdalok hangzottak el, hanem pop- és rockzenekarok is aktívan korteskedtek. A megalakuló koalíciós kabinet radikális szabadpiaci reformokat, gazdasági liberalizációt és privatizációt hajtott végre.¹⁷¹

Az Isamaa 1995-ben kibővült (az ÉNFP is beolvadt a pártba), és felvette az Isamaaliit (Pro Patria Unió) nevet. Az Isamaaliit név egyesíti a két világháború közötti kormánypárt, Konstantin Päts pártjának nevével.¹⁷² Az 1995-ben átalakult szervezet ma is létezik, bár azóta egy újabb párttal, a Res Publicával is egyesült (Pro Patria Unió és Res Publica).

A Pro Patria Unió és Res Publica jelenleg is koalícióban kormányozza Észtországot azzal az Észt Reformpárttal (ÉRP), amely némileg mérsékeltbb nála, és már nagyobb a befolyása is az észt politikában. Az ÉRP-t Siim Kallas alapította, aki az Isamaából lépett ki a kilencvenes évek első felében. A liberális-középjebb ÉRP két miniszterelnököt is adott Észtországnak: az egyik Siim Kallas, a másik pedig Andrus Ansip (korábban mindketten bankárok is voltak). Kallas egyike volt annak a négy közgazdásznak, akik 1987-ben, Gorbacsov idején kezdeményezték Észtország önelszámolásra való áttérését, azaz a függetlenedést Moszkvától. Kallas időközben európai biztos lett, ezért léphetett a helyére Andrus Ansip, Tartu korábbi polgármestere. Az ÉRP – történetében először – 2007-ben lett az észt parlament legnagyobb pártja.

171 Kasekamp (2010) 173.

172 Raun (2001) 137.

Egy különleges, a második köztársaságot támogató észti párt

Lieven egy érdekes kategóriát is képzett a kilencvenes évek elejének négyosztatú politikai mezejében. Volt ugyanis egyetlen olyan jobboldali párt, amely a második, azaz a szovjet-észti köztársaságot támogatta. Ebbe a kategóriába a Biztos Haza (angolul Secure Home, észtil Kindel Kodu) párt tartozott, amely nem tagadta meg a szovjet-észti hagyományokat. Ennek magyarázata Lieven szerint az, hogy tagjai között nagy arányban voltak olyan egykori kommunisták, akik az 1940 előtti tulajdonviszonyok visszaállítását elutasították. A szervezet nemcsak a második köztársaságot, hanem a szövetségzeteket is támogatta.

Észti szélsőjobboldali szervezetek 1991 után

Eddig nem sok szó esett az észti szélsőjobboldalról. Lieven szerint a balti politikai szcena eleve jobbra tolódott el, így az ottani mércével is szélsőséges pártok már igazán extrém politikát hirdettek. Közülük Lieven a kilencvenes évek elején az Észti Polgárok pártját emelte ki extrém nacionalistaként. Ezt az Amerikából visszatért Jüri Toomepuu ezredes vezette tömörülést populizmusa alapján a szélsőbaltól sem tartotta távolinak,¹⁷³ megjegyezve: a párt kifejezetten oroszellenes volt, „gyarmatosítás elleni”, „dekolonizációs” politikát hirdetett.

Ami az észti függetlenség visszanyerése utáni szélsőséges mozgalmakat illeti, e marginális csoportokról az észti állambiztonsági rendőrség internetes oldalán olvashatók információk.¹⁷⁴ Ezek közül a két világháború közötti Kaitseliit (Védelmi Liga) nevét felvevő szervezetről a jelentés csak annyit állít, hogy voltak szélsőséges tagjai. Lievennek más a véleménye: szerinte az 1992-es első szabad választás előtt csak nehezen sikerült megfékezni ezt a politikai erőt. A Kaitseliitet végül beolvasztották az észti hadseregbe, mára integrálódott, a „bevett” észti intézmények közé számít, nem tekintik szélsőjobboldalinak. Ezt jelzi, hogy pár éve a liberális-középjobb orientációjú Észti Reformpárt politikusa, a jelenlegi észti miniszterelnök, Andrus Ansip is belépett a szervezetbe.

173 Lieven (1993) 217.

174 A kilencvenes években újra megjelentek a szélsőjobboldali szerveződések. A legextrémebb az Észti Nacionalista Unió volt, aztán az Észti Demokratikus Föderáció és az Észti Jövő Pártja. Nem folytattak erőszakhoz, de azoknak az „elkűldését” javasolták, akik nem kértek észti állampolgárságot. A szélsőjobboldal veszélyes csoportjai a kilencvenes években a szkinhedek (a „white power” hirdetői), illetve a neonácik. Retorikájukra a hivatalos jelentés szerint az idegengyűlölet és a populizmus jellemző. – A neonácik száma néhány tucat. Kaitsepolitseiamet. Situation in Estonia <http://www.kapo.ee/eng/areas-of-activity/extremism/situation-in-estonia> Letöltés: 2013. január 31.

A MEGSZAKÍTOTT ÉSZT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY RUSSZIFIKÁCIÓRA ADOTT VÁLASZA: AZ OROSZOK DISZKRIMINÁCIÓJA

A megszakítottság és a nyugati jobboldali, demokratikus fejlődéstől való elszakítottság az észti jobboldalon konzervatívnak vélt, valójában azonban a radikális jobboldalhoz közelebb álló, a mai európai jobboldali főáramlatoktól távoli tendenciákat erősített fel.¹⁷⁵

Az orosz ajkú lakosság folyamatos betelepítése 1944 után – az etnikai arányok megváltoztatásával párhuzamosan – az észti nacionalizmust tette a jobboldal meghatározó politikai ideológiájává. Mart Laar kétszeres észti miniszterelnöknél érzékletesebben ezt senki sem fogalmazta meg: „Egy fenyegetett nép könnyen agresszívvá válik. Észtországban két különböző csoport jött létre: észtek és nem észti gyarmatosítók – ők nyíltan gyűlöltek egymást. A nyolcvanas évek közepére megszokottá váltak a fiatalok csoportjainak összecsapásai. Néhányszor még illegálisan tartott lőfegyvereket is használtak. Egy 1987-es felmérés szerint a megkérdezett észtek közül senki sem mondta azt, hogy lehetséges volna a normális együttélés az oroszokkal. Az észtországi oroszok közül hat százalék gondolta így.”¹⁷⁶ Ám az ellentétek szításához 1992-től Laar is hozzájárult: nemzeti konzervatív kormánya a második világháború után Észtországba betelepült oroszokat az észti állampolgárság megszerzésének korlátozásával diszkriminálta. Egy 2004-es Gallup-felmérés ugyanakkor kimutatta, hogy az észteknek csupán 23 százaléka áll negatívan Oroszországhoz.¹⁷⁷

Az oroszosításnak hosszú történelmi előzményei vannak. Kiváltó oka a térségen kívül keresendő: a XIX. századi német–orosz nagyhatalmi ellentétekben. Az első nagy russzifikációs hullámot Bismarck terjeszkedési politikája váltotta ki a Baltikumban. A német egyesítés felerősítette az orosz félelmeket, hogy a Baltikum parasztjai germanizálódni fognak, ami elősegíti majd a német expanziót. A balti németek az ekkor kezdett oroszosítási kampány során ve-

szítették el a rendőrség és a bíróságok feletti hatalmat (1888–89). Az oktatásban az orosz nyelvet erőltették, bár sem a tanárok, sem a tanulók nem tudtak oroszul. A népiskolai orosz nyelvtanítás bevezetése a lett és az észti népvézerek számára is „világossá tette, hogy nemzeti létük forog kockán” – állapítja meg von Rauch.¹⁷⁸ Raun viszont azt hangsúlyozza, hogy az oroszosítás el-

175 Lieven (1993) xxxvi.

176 Laar (2002) 41.

177 International poll: Anti-Russian sentiment runs very strong in Finland.
<http://www.hs.fi/english/article/International+poll+Anti-Russian+sentiment+runs+very+strong+in+Finland/1076154202275> Letöltés: 2013. február 13.

178 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 17.

sősorban a németek ellen irányult, de lendületet adott az észti nemzeti mozgalomnak is, legalábbis az oroszbarát részének. Az észtek sikeresen alkalmazkodtak a russzifikációhoz, ekkor alakult át a nemzeti ébredés egyik kezdeményezője, Johan V. Janssen újságja napilappá (*Postimees*, 1891). A nemzeti ébredés irányítását 1896-tól, a „tartui reneszánsz” idején Jaan Tõnisson vette át.¹⁷⁹ Mint már említettem, az orosz–észti együttműködés e korszaka nem szerepel az észti jobboldal történeti kánonjában.

A szovjet rendszer idején viszont Észtországban folytatódott a russzifikáció. Kezdetben, a negyvenes években a betelepítések és deportálások révén az erőszakos, majd az ötvenes, hatvanas években az adminisztratív, végül a hetvenes, nyolcvanas években a kulturális-oktatási russzifikáció volt jellemző. Az észti lakosság létszáma az 1939-es 1,13 millióról 1945-re 850 ezerre csökkent. Az orosz betelepítések megkezdése után, 1955-re 1,15 millióra emelkedett az össznépesség, miközben 230 ezer nem észti érkezett Észtországba: a háború előtt az oroszok aránya 8,2 százalék volt, 1959-re már 20 százalékot képviseltek.¹⁸⁰

Az oroszosítás az oktatásban a hatvanas években indult. (Ekkor már a Szovjetunió egészében nyilvánvaló volt az oroszok arányának csökkenése.) Az ellenállás óriási volt, Észtország lett a Szovjetunió egyik kivételes tagköztársasága, ahol nőtt az egymás nyelvén nem beszélők aránya.¹⁸¹ Az orosz nyelv ugyanakkor erősödött a közigazgatásban és az oktatásban, az észti nyelvű kiadványok ritkultak – ami növelte az elégedetlenséget. 1980-ban középiskolások tüntettek Tallinnban, majd értelmiségiek tiltakoztak, mint arról már szó esett.

Észtországban 1989-ben egyharmados volt az oroszok aránya, a nem észtek pedig 40 százalék körüli arányt képviseltek.¹⁸² Tallinnban 1993–94-ben 49 százalék volt az észtek aránya. Mindeközben kiéleződött az észti–orosz viszony. Mart Laar gyarmatosítóknak nevezte az oroszokat, akárcsak Rein Taagepera.¹⁸³

Anatol Lieven példája szerint: egy észti barátja, Eva Tarm így összegezte szovjet tapasztalatait: „1958-ban születtem, és életem jelentős részében hazám leromlását néztem végig, a szovjet uralom alatt. [...] az oroszok, akiket

179 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 29.

180 Lieven (1993) 183. Az észti embervesztésegekről lásd a *Búvóhely a totalitárius hatás idején...* című fejezetet (59. oldal).

181 Az oroszul folyékonyan beszélő észtek aránya 1970-ben még 28,3 százalék, 9 év múlva már csak 24,1%, ami a legalacsonyabb arány volt az egész Szovjetunióban. Az oroszok észti tudása is csökkent: 1970-ben 14,1, 1979-ben 12,9% volt. Lettországon kívül sokkal magasabb volt a lettül beszélő oroszok aránya (20,7%).

182 Laar (2002) 200.

183 Uo. 37.; Taagepera (1993) 103.

azért hoztak ide, hogy észteket öljenek, megkapták áldozataik lakását, miközben az észtek szegénységben élnek. Az ország változott, ahogy láttuk, és nem tudtunk semmit sem tenni, hogy megállítsuk ezt a folyamatot. Már azt sem éreztük, hogy a mi hazánk lett volna. A kerületünkben egyre több orosz bevándorló élt. Oroszul beszéltek a villamoson és az üzletekben; a kirakatokat orosz stílusban díszítették, ami idegen volt számunkra, és amit én mélyen utáltam. Ha az üzletben az anyanyelvemen beszéltem, rám kiabáltak, ha a fiamat leküldtem a boltba, üres kézzel tért vissza, mert nem beszélt oroszul. A legszörnyűbb az volt, hogy életünk központi eleme a félelem volt.”¹⁸⁴

Erre adott választ az 1991 utáni észttörvénykezés: az ott élő oroszok jelentős részét hátrányosan különböztették meg. Észtország 1991 után a háború előtti törvényeket alkalmazta. A betelepült oroszok állampolgársága részben rendezetlen maradt. A helyzetet Imbi Paju a kilencvenes évek elején így jellemezte: „A hódító néptől, melyből a történelmi változások következtében kisebbség lett, s melyet megfosztottak előjogaitól, ma elvárják a helyi nyelv és kultúra megismerését.” Magyarázatul azt fűzi hozzá, amivel az elemzők is magyarázzák az észttörvényt: hazája el volt zárva a külvilágtól.¹⁸⁵

Az észttörvényhozás azért óvatos volt: a parlamenti választásokon nem szavazhattak ugyan az észttörvényekkel nem rendelkezők (döntően orosz ajkúak), de az önkormányzatokra leadhatták voksukat a helyben regisztráltak. Minthogy az észttörvények két-öt év helyben lakást és észttörvénykezést írtak elő az állampolgárság megszerzéséhez, 1992–99 között 30 százalékkal emelkedett a választásokon részvételre jogosultak (döntően: nem észtek) száma.¹⁸⁶ Ám Smith felhívja a figyelmet rá, hogy becslések szerint az észttörvénykezési kiépülésekor, 1991–93 között mintegy 56 ezer ember visszatért Oroszországba.¹⁸⁷ Ez nemcsak az állampolgársági törvénynek, hanem a radikális megszorításoknak, az ipartámogatás drasztikus leépítésének is köszönhető. (Erről a későbbiekben még lesz szó.) Az észttörvénykezést az említett kivándorlás egy ideig enyhítette, de a két közösség viszonya még a legutóbbi időkben is kiélezett maradt.

Az észttörvénykezési kikiáltása óta a súlyosabb etnikai konfliktusok 2007 áprilisában tört ki. Egy ember meghalt, 153 megsebesült, nyolcszázat pedig letartóztattak. A tallinni utcai összecsapásokat az váltotta ki, hogy az észttörvénykezési kormány egy szovjet világháborús emlékművet, a „Bronzkatonát”, amelyet Tallinn 1944-es „felszabadítóinak” állítottak, eltávolította Tallinn belvárosából, és egy katonai temetőbe helyezte át.¹⁸⁸ Az észtek szerint a szobor a szovjet el-

184 Lieven (1993) 82–83.

185 Paju (1994) 20.

186 Raun (2001) 277.

187 Smith (2002) 133.

188 Brüggemann (2008).

nyomást jelképezte. A szobrot a Tallinnban összegyűlt oroszok meg akarták védeni. A BBC a feszültség okaként a negyedmillió észtországi orosz lakoságot frusztráló diszkriminációt emelte ki – a brit hírforrás szerint ugyanis az ott élő oroszok fele még ekkor sem volt észt állampolgár.¹⁸⁹ Az ügy diplomáciai konfliktust is kiváltott Észtország és Oroszország között. Karsten Brüggemann, a Tallinni Egyetemen tanító német történész szerint Oroszország nem hajlandó a történelmi dialógusra a balti köztársaságokkal, miközben az Andrus Ansip vezette észt kormány politikai fegyverként használja a történelmet.¹⁹⁰ Ansip később egy parlamenti beszédében feltette a kérdést: „Kinek a szava számít Észtországban? A Kreml szava, vagy Észtország független állam, parlamenttel és kormánnyal?” Brüggemann szerint ebből is látszik, hogy az észt politikus akaratpróbának tekintette az ügyet. Brüggemann ugyanakkor (John R. Gillisre hivatkozva) felhívja a figyelmet arra, hogy egy társadalom a jövőjét a múlt kezelésével határozza meg. Márpedig Észtország jövője a német történész szerint „binacionális”, vagyis két nemzetre alapozódik, és Oroszországgal fenntartott szomszédi viszonya is – éppen Észtország európai uniós kontextusa miatt – megmérettetik majd.¹⁹¹

SIKERES ÉS MÓDOSULT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN

A jobboldalisághoz kötődő értékeknek vannak pozitív hozadékai is Észtországban. A liberális-konzervatív gazdaságfilozófiát és a „kísérleti” gazdaságpolitikát ötvözve radikális reformokat vezettek be, a piacgazdaság gyors kiépítésével (az észtországi gazdasági kísérletezés már a szovjet időkre is jellemző volt). Mindez rendkívül magas gazdasági növekedést generált,¹⁹² amelyet a 2007-es válság sem tett semmissé. Ám itt nem kizárólag az észt konzervatív-jobboldali hagyomány újraéledéséről van szó.

1992-ben a legnagyobb kormánypárt, a nemzeti konzervatív Isamaa a gazdaságpolitikában nyugati mintákat, többek között a brit konzervatívok thatcheriánus politikáját is követte.

Észtország mint kísérleti laboratórium
Az észt gazdaságpolitikában szinte az ország egész XX. századi történelme folyamán kísérletezés zajlott. A radiká-

189 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602171.stm> Letöltés: 2013. február 3.

190 Brüggemann (2008) 130–131.

191 Uo. 146.

192 1995–2005 között Észtország növekedése volt a legmagasabb az EU új tagállamai között (az egy főre jutó GDP alapján): csaknem 120%. Lásd: *Gyrapodó régiók, növekvő Európa*. Európai Bizottság. Luxembourg, 2007. 4.

lis változások az 1919-es földosztással kezdődtek, 1934-től pedig a korporatív (olasz fasiszta mintára szervezett) testületek jelentek meg, az állami beavatkozás erősödött, amit a szovjet–német–szovjet megszállások csak tovább erősítettek.¹⁹³ Majd következtek a hrucsovi

193 Az 1940–41-es szovjet államosításokat 1941–44 között a németek sem fordították teljesen vissza.

194 Lauristin-Vihalemn (1997) 76. A kicsi Észtország fejlett mezőgazdasága, képzett munkaereje vonzó volt a kísérletezésre, a tapasztalatokat később a Szovjetunió egészében hasznosították. Raun (2001) 227. 1955–67 között helyi irányítás alá helyezték szinte az egész ipart. Később a központi ellenőrzés aránya 25–30%-ra nőtt. A helyi vezetők rendelkeztek a nyereség fölött. 1969-re az észt ipar 96%-ában új munkásosztályokat vezettek be. 1964-ben minden észt kolhoztag pénzt kapott – elsőként a Szovjetunióban. 1967-ben 390 szovhozban kezdték meg az önelszámolást. Ebből 168 Észtországban működött (43%). Ezután ezt az egész SZU-ban bevezették (1975).

195 Bojtár (2001) 27. A négy aláíró közül Edgar Savisaar az Észt Népfront alapítója, később kormányfő, jelenleg Tallinn polgármestere. Kallas kormányfő és EU-biztos lett (mint említettük). Mikk Titma szociológus az amerikai Stanford Egyetemen, korábban az Észt Kommunista Párt KB-titkára volt. Tiit Made közgazdász több párt szervezésében vett részt, később parlamenti funkciókat viselt.

196 Taagepera (1993) 163.

197 Tuuli Jaik visszaemlékezése. ELS (2009) 71.

198 Taagepera (1993) 163.

és koszigini szovjet reformkísérletek, amelyek egyik „laboratóriuma” – Lauristin és Vihalemn 1997-es, máig érvényes értelmezése szerint – Észtország volt.¹⁹⁴ Az 1967-től a gazdálkodó egységeknél bevezetett önelszámolás kiterjesztésének követelése egész Észtországra – ezt négy közgazdász kérte 1987-ben – a Moszkvától való függetlenedés jele volt.¹⁹⁵

Taagepera szerint Moszkva hosszas huzavona után beleegyezett a balti gazdasági autonómiába (1989), de a megvalósítást a központi bürokrácia ellenintézkedésekkel gátolta. Így amikor 1990-ben megvalósult a gazdasági önállóság, a baltiak sok tekintetben az addiginál rosszabb helyzetbe kerültek. A szovjet hatóságok a balti bankokból elvonták a pénzt, megnehezítették az átutalásokat, a megtakarításokat gyakorlatilag elkönfiskálták.¹⁹⁶ Észt visszaemlékezők a nyolcvanas évek végi valutareformra és az inflációra panaszkodtak. Volt, aki összes megtakarítását elvesztette.¹⁹⁷ A gazdasági reformok felemás megvalósítása, a moszkvai központ önkényes intézkedései jelentősen erősítették a törekvést a teljes függetlenségre.¹⁹⁸

Az 1992-ben hatalomra került jobboldal gondjait érzékelteti Laar visszatekintése: „A négyéves harc nem hagyott elég időt a hatékony gazdasági reform-

ra. Még a harmincas évek gazdasági visszaesése sem volt akkora, mint 1992-ben, amikor az ipari termelés több mint 30 százalékkal zuhant két év alatt. A reálbérek 45 százalékkal estek, míg az üzemanyagárak 10 ezer százalékkal növekedtek ugyanebben az időszakban. Az éves infláció 1000 százalék körül alakult. Az emberek órákig álltak sorba élelemért. A kenyér csak jegyre volt kapható. Ekkoriban az egyetlen intézmény, amely működött Észtországban: a fekete piac volt.”¹⁹⁹

Lauristin és Vihalemn 1997-es értelmezésére Mart Laar, illetve Li Bennich-Björkmann és Branka Likic-Brboric is hivatkozik. Az utóbbiak Szlovénia és Észtország gazdaságát elemezve megállapítják, hogy a siker egyik előfeltételét a kommunista uralom alatti kísérleti gazdaságpolitika adta. Észtország és Szlovénia ugyanis egyaránt különleges gazdasági státussal bírt a saját szövetségi államán, azaz a Szovjetunión, illetve Jugoszlávián belül.²⁰⁰ Az észt függetlenség visszaszerzésekor, 1991-ben újabb kísérlet kezdődött: Észtország az egyik legtisztább példa arra, hogy egy posztkommunista ország céltudatosan és kellően korán döntsön a gyors ár- és kereskedelmi liberalizációról, illetve a kis- és nagyüzemek teljes körű privatizációjáról. Észtország a világ egyik legliberalizáltabb piaca, ahol a piaczgazdaságot a szociális igazságossággal kombinálták. Ennek oka a konszenzusra törekvés észt hagyománya, ami az észt nemzeti identitás része.²⁰¹

Etnikai alapú gazdaságpolitika, reaganomicsszal keverve

Mart Laar szerint eleve csak olyan országban lehet sikeres reformintézkedéseket hozni, ahol erős a nemzeti közösség érzése, a nemzeti összetartozás tudata, mert így könnyebb a gazdasági nehézségek elviselése. De hozzá kell tenni, hogy az észt radikális reformok – a költségvetés egyensúlyban tartása mellett – az ipari szubvenciók radikális lefaragásával kezdődtek,²⁰² ami elsősorban az orosz és orosz ajkú ipari foglalkoztatottakat érintette, miközben az ipari termelés zuhant. Vagyis a gazdasági reformok következetes végrehajtása, a piaczgazdaság radikális bevezetése – ezt David J. Smithen kívül kevés elemző hangsúlyozta – az oroszok számának csökkenését is eredményezte Észtországban. Mindezt azért is tehette meg a tallinni kormány, mert a helyi oroszok nagy része ekkor nem szavazhatott, így a jobb-

oldalnak kevésbé kellett tartania a munkások voksainak elvesztésétől, s az etnikai nemzetépítés és gazdaságpolitika szabadon érvényesülhetett.

199 Laar (2002) 9.

200 Bennich-Björkmann-Likic-Brboric (2012) 48.

201 Uo. 47., 57.

202 Laar (2002) 165., 179.

Az észt reformokra Ronald Reagan „reaganomics” gazdaságpolitikája és (még inkább) Margaret Thatcher konzervatív gazdaságpolitikája hatott, de fontos példa volt a lengyel sokkterápia is.²⁰³ Az 1968 óta tartó magyar reformok, a fokozatos változtatás Észtországban nem volt járható út, radikálisabb intézkedésekre volt szükség.²⁰⁴ A kommunizmusról a piacgazdaságra váltás kemény kihívás volt, de Laar elutasította a harmadikutas megoldást: „Egyesek azt mondták, hogy saját, úgynevezett »harmadik úton« kell járnunk ahhoz, hogy kijussunk a válságból, és így a kapitalista piacgazdaság és a szocialista parancsuralmi gazdaság közötti utat kell választani. Ám egy ilyen kísérlet első eredményei megmutatták, hogy ez inkább csak a harmadik világba vezető út lenne. Szóval nem maradt más választásunk: ugranunk kellett. Ahogy Václav Havel, a Cseh Köztársaság elnöke megfogalmazta, egy szakadékot nem lehet két ugrással átugrani. Észtországnak egy döntő ugrásra volt szüksége. [...] És így aztán – Isten segítségével bízva – ugrottunk.” Kormányfőként Laar hármas célt tűzött ki maga elé: a demokrácia visszaállítását, a piac újratereztését és a világgazdasági reintegrációt.²⁰⁵ A piac megteremtése sikerült, az Európai Unióhoz való csatlakozással pedig Észtország tovább liberalizálta külkereskedelmét, csatlakozott az eurozónához. Kikerült a világgazdasági krízisből, és

203 A példaképek között feltűnik Margaret Thatcher (az adócsökkentés és a brit privatizáció miatt), Adam Smith és Milton Friedman az elméletalkotók közül, a lengyel sokkterápiánál Jeffrey Sachs és Leszek Balcerowicz. Pozitív Laarnál a német szociális piacgazdaság megítélése is. Laar (2002) 145., 160–163.

204 Uo. 15–16.

205 Uo. 9–11.

206 2010-ben az észt GDP egy főre számítva 20608 dollár volt, Magyarországon 20325 dollár. Lásd GDP-rangsor Kelet-Európában: hárman leelőzték Magyarországot. *HVG*, 2011. október 15., 23.

207 Laar (2002) 179–180.

208 Velliste Laar régi barátja, az észt történelmi örökség védelmére alakított egyesület alapítója. Lieven (1993) xvii.

2010-ben gazdasági fejlettségben 1,5 százalékkal hagyta Magyarországot, bár a rendszerváltáskor még 31 százalékkal volt lemaradva.²⁰⁶ Az ország költségvetése ugyanis a válság során sem vesztette el egyensúlyát: az államadósság a 2011 végi adatok szerint az EU-ban a legalacsonyabb volt (GDP-arányosan 6,1 százalék), a költségvetés pedig 182 millió eurós pluszban zárt.

Nagy jelentősége volt annak, hogy már az első, az 1993-as költségvetés megalkotásakor, a legnehezebb helyzetben is tartották az egyensúlyt.²⁰⁷ Trivimi Velliste, az első Laar-kormány külügyminisztere így fogalmazott: „Észtország az egyetlen ország a világon, amelyik szigorúbb gazdaságpolitikát követ, mint amit az IMF megkíván.”²⁰⁸ A jelenleg is kormányzó észt jobboldal

számára a szigorú költségvetési gazdálkodás a két háború közötti hagyomány képviselőjét jelentette. Laar és miniszterelnöki tanácsadója, Lauri Vahtre írják közös könyvükben: „Az 1930-as évek végén egy lendületesen fejlődő, fiatal és energikus észti államról beszélhetünk. Az észti állami költségvetés egyensúlyban volt, az észti korona erős és nemzetközileg elismert lett. A gazdaság növekedési ütemét tekintve Észtország a világ első hat állama között foglalt helyet. Az áruhiányt és a sorban állást nem ismerték, az állam raktáraiban két évre elegendő gabona volt.”²⁰⁹ Ezt igazolja, hogy bár az észti állam bevétele az 1933–34-es pénzügyi évben volt a legalacsonyabb (a gazdasági válság miatt), a költségvetési többlet még ekkor is 65,2 millió koronás volt.²¹⁰

Vizsgálódó ebben a folyamatban a Max Weber-i értelemben vett „protestáns etika” szerepe. Bár a vallásosság gyenge Észtországban,²¹¹ a protestánsokra jellemző puritánabb értékek (magas megtakarítási hajlandóság – ez a gazdasági növekedés egyik fontosabb tényezője²¹² –, szorgalom, alacsony analfabetizmus) nagyban segíthették az észti gazdasági fejlődést. Ez a magatartásminta élesen szemben áll a szovjet rendszer – különösen a nyolcvanas évek széteső világa²¹³ – idején tapasztalt immoralitással. Az észtek korrupcióellenes küzdelmét Lieven is kiemeli, és szembeállítja a szovjet örökséggel.²¹⁴

MÓDSZERTAN ÉS ÖSSZEGZÉS

Elsősorban az 1944 és az 1991 közé eső, tehát a második világháború végétől a Szovjetunió felbomlásáig terjedő időszakról foglalkozom, a korszak folyamatai nem értelmezhetők azonban az előzmények nélkül. Az 1991 utáni, vagyis a jelenkorig tartó folyamatokról kevesebb szót ejtek. Nem foglalkozom az észtiországi orosz ajkúak jobboldalosságával sem, ez ugyanis szétfeszítené a kategóriarendszert is, mert a baltikum jobboldal nem feleltethető meg a szovjet/országnak. (Az orosz ajkú és a balti lakosság eltérő politikai mozgalmairól nemrég született egy értékes tanul-

209 Laar et al. (1999) 175.

210 Uustalu (1952) 208. 1937–39-re ez a szufficit 99,7–103,4 millió koronára nőtt. A többletet állami befektetésekre fordították. 1935-ben az állami tőkeinvestíció 12,8, 1936-ban 16,1, 1937-ben pedig 19,1 millió korona volt.

211 A protestáns egyház gyenge Észtországban, a helyzet Kelet-Európában csak Csehországban volt hasonló. Beichelt-Minkenberget (2002) 12.

212 Egy tanpélda szerint a bankrendszer és a lakosság együttesen körülbelül 10 dollárnyi bankbetétet teremt minden egyes olyan 1 dollárnyi új tartalék után, melyet a bankok számára teremtenek. Samuelson–Nordhaus (1990) 398–399.

213 Az észti hagyomány és a szovjet valóság közötti nyolcvanas évekbeli különbségről: Tiia Allas. ELS (2009) 507–508.

214 Lieven (1993) 318.

mány magyar nyelven.²¹⁵) Az orosz ajkúak és az észtek viszonyát ugyanakkor több helyen is elemzem, mert az észti jobboldaliság jellegét az orosz ajkúak jelenléte alapvetően befolyásolja.

A jobboldali hagyományt elsősorban eszmetörténeti szempontból vizsgálom. Kitérek a jobboldal politikai-szervezeti megjelenésének alakulására és a jobboldaliságot hordozó társadalmi rétegekre is.

Az észti jobboldal a takarékoságnak, a jobboldali hagyományban gyökerező attitűdöknek, illetve a modern nyugati gazdaságfilozófia követésének köszönhetően gazdasági téren komoly eredményeket ért el. A jobboldali politika akkor bizonyult a legsikeresebbnek, amikor a helyi hagyomány nyugati irányzatokkal ötvöződött. Az észti jobboldaliság túlélte az öt szovjet évtizedet. A partizánmozgalom hiába küzdött, nem lehetett sikeres a szovjet–észti erőviszonyok és a Nyugat érdektelensége miatt. A bűvópatakok között fontos – de nem egyetlen – tényező volt az észti népi kultúra őrzése. Az átmentésben a dal-fesztiválok töltötték be jelentős szerepet – nem véletlen, hogy a függetlenséget „daloló forradalommal” szerezték vissza. A népi kultúra összekapcsolta az észteket, de nem ez volt a jobboldal 1992-es választási sikerének kizárólagos forrása: az Isamaa párt a helytörténeti és városszépítő egyesületek informális hálózataiból nőtte ki magát, és inkább modern kampánnyal, mint népdalokkal szerzett voksokat. Ám Laar pártja hol kritikátlanul, hol módosítva, keverve vette át az 1944-ben megszakadt észti jobboldali hagyományból azt, ami számára előnyösnek tűnt. Így a nemzeti konzervatív irányzat a mai modern

nyugati jobboldal számára érthetetlen, sőt esetenként vállalhatatlan kultuszokat is ápol.

215 Lagzi (2010).

HIVATKOZÁSOK

Beichelt–Minkenberg (2002)

BEICHELT, TIMM–MINKENBERG, MICHAEL: *Explaining the Radical Right in Transition. Theories of Right-wing Radicalism and Opportunity Structures in Post-Socialist Europe.*

http://www.europa-uni.de/de/forschung/institut/institut_fit/publikationen/discussion_papers/2002/03-02-Beichelt_Minkenberg.pdf Letöltés: 2013. augusztus 24.

Bennich–Björkmann–Likic–Brboric (2012)

BENNICH-BJÖRKMANN, LI–LIKIC-BRBORIC, BRANKA: Successful but different. Deliberative Identity and the Consensus-driven Transition to Capita-

- lism in Estonia and Slovenia. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 43. No. 1. March. 47–73.
- Bojtár (2001)
BOJTÁR ENDRE: A rendszerváltás a balti államokban. *História*, 9–10. 25–28.
- Brüggemann (2008)
BRÜGGEMANN, KARSTEN: Denkmäler des Grolls. Estland und die Kriege des 20. Jahrhunderts. *Osteuropa*, 58. Jahrgang/Heft 6/Juni. 129–146.
- Crampton (1994)
CRAMPTON, R. J.: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London and New York, Routledge.
- ELS (2009)
Kirss, Tiina (ed): *Estonian Life Stories*. Compiled by Rutt Hinrikus. Budapest–New York, Central European University Press.
- Gyarmati (2011)
GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTL – Rubicon Ház.
- Gyukov (é. n.)
GYUKOV, ALEKSZANDR: *Esztonszkij mif o „szovjetszkij okkupacii”*.
http://militera.lib.ru/research/pyhalov_dukov/05.html Letöltés: 2013. január 30.
- Holokoszt (2009)
Holokoszt na tyerritorii SZSZSZR. Enciklopedyija. Glav. red.: Altman, Ilja Alekszandrovics. Moszkva, Roszszpen.
- Iber–Ruggenthaler (2007)
IBER, WALTER M.–RUGGENTHALER, PETER: Drei Besatzungen unter zwei Diktaturen. In *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Berlin, Aufbau, Verlag, 276–296.
- Jansen (2004)
JANSEN, EA: The National Awakening of the Estonian Nation. In *Estonia. Identity and Independence*. Ed. Jean-Jacques Subrenat. Amsterdam–New York, N.Y. Rodopi, 83–105.
- Kasekamp (2000)
KASEKAMP, ANDRES: *The radical Right in Interwar Estonia*. New York, Palgrave Macmillan. /Studies in Russian East European History S./
- Kasekamp (2010)
KASEKAMP, ANDRES: *A history of the Baltic States*. New York, Palgrave Macmillan. /Palgrave Essential Histories./

Kollár (1990)

KOLLÁR NÓRA: Peresztrojka és politikai reformok. Változások a szovjet politikai rendszerben. *Külpolitika*, 2. 35–54.

Kuznyecov–Kurilov–Nyetrebszkij (1990)

KUZNYECOV, SZ.–KURILOV, I.–NYETREBSZKIJ, B.: Vooruzsonnoje nacionaliszticeseszkije podpolje v Esztonyii v 40-50-h godah. *Izvesztyija CK KPSZSZ*, No. 8.

Laar (1992)

LAAR, MART: *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*. 1–3. Washington D.C., The Compass Press.

Laar (2002)

LAAR, MART: *Estonia: Little Country That Could*. London: Centre for Research into Post-Communist Economies, London, 2002.

Laar et al. (1999)

LAAR, MART–VAHTRE, LAURI–VAHTRE, SULEV–VALK, HEIKI: *Észtország története*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica Tomus VII./ A magyar kiadás S. Vahtrét is feltünteteti a szerzők között.

Lagzi (2010)

LAGZI GÁBOR: Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991). In *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 174–192. /Kelet-európai tanulmányok 6./

Lauristin–Vihalemn (1997)

LAURISTIN, MARJU–VIHALEMN, PEETER: Recent Historical Developments in Estonia. Three Stages of Transition (1987–1997). In *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Ed. Marju Lauristin and Peeter Vihalemn with Karl Erik Rosengren and Lennart Weibull. Tartu, University Press.

Lieven (1993)

LIEVEN, ANATOL: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven, Yale University Press.

Meri (2004)

MERI, LENART: Foreword. In *Estonia. Identity and Independence*. Ed. by Jean-Jacques Subrenat. Amsterdam–New York.

Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012)

MERTELSMANN, OLAF–RAHI-TAMM, AIGI: Estland während des Stalinismus

1940–53. Gewalt und Säuberungen im Namen der Umgestaltung einer Gesellschaft. 100. In *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Berlin, Aufbau Verlag, 99–112.)

Nagy (2009)

NAGY LÁSZLÓ: Kasztrált történelem – a balti weimarizálódás kórtünete. *Eszmélet*, tavasz, 164–176.

Nolte (1966)

NOLTE, ERNST: *Three faces of Fascism*. New York–Chicago–San Francisco, Holt, Rinehart and Winston.

Paju (1994)

PAJU, IMBI: Töprengések a hazafelé vezető úton. In *Észtország a fordulat után*. Vál., szerk.: Bereczki Gáborné Mai Kiisk. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica II./

Parel (1994)

PAREL, DORIS HELA: Egyszer majd úgyis győzni fogunk! In *Észtország a fordulat után*. Vál., szerk.: Bereczki Gáborné Mai Kiisk. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica II./

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Rauch–Misiunas–Taagepera (2000)

RAUCH, GEORG VON–MISIUNAS, ROMUALD J.–TAAGEPERA, REIN: *A balti államok története*. Budapest, Osiris–Századvég. /Europica Varietas./

Raun (2001)

RAUN, TOIVO U.: *Észtország története*. Debrecen, Csokonai.

Rothschild (1974)

ROTHSCHILD, JOSEPH: *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle, Washington, Washington University Press. /A History of East Central Europe. IX./

Samuelson–Nordhaus (1990)

SAMUELSON, PAUL A.–NORDHAUS, WILLIAM D.: *Közgazdaságtan. I. Alapfogalmak és makroökönómia*. Budapest, KJK.

Schmidt (1993)

SCHMIDT, ALEXANDER: *Geschichte des Baltikums. Von den alten Göttern bis zur Gegenwart*. München–Zürich, Piper.

Smith (2002)

SMITH, DAVID J.: Estonia. Independence and European Integration. In Smith, D. J.–Pabriks, A.–Purs, A.–Lane, Th. (szerk.): *The Baltic States. Estonia, Latvia and Lithuania*. London–New York, Routledge. /Postcommunist States and Nations./

Smith–Aasland–Mole (1994)

SMITH, GRAHAM–AASLAND, AADNE–MOLE, RICHARD: „Statehood. Ethnic Relations and Citizenship”. In Smith, Graham (ed.) *The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. Basingstroke, Macmillan, 1994.

Snyder (2010)

Schweitzer András interjúja Timothy Snyderrel. *HVG*, május 8. 38–39.

Snyder (2012)

SNYDER, TIMOTHY: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park.

Taagepera (1993)

TAAGEPERA, REIN: *Estonia. Return to Independence*. Boulder–San Francisco–Oxford, Westview Press.

Tarand (2004)

TARAND, ANDRES: The Soviet Period. In Jean-Jacques Subrenat (ed.): *Estonia. Identity and Independence*. Amsterdam, Rodopi, 137–152.

Uustalu (1952)

UUSTALU, EVALD: *The History of Estonian People*. London, Boreas Publishing Co., Ltd.

Yivo (2008)

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Vol. I. Editor in Chief: Hundert, Gershon David. Prepared for Publication by the YIVO Institute for Jewish Research. New Haven–London, Yale University Press.